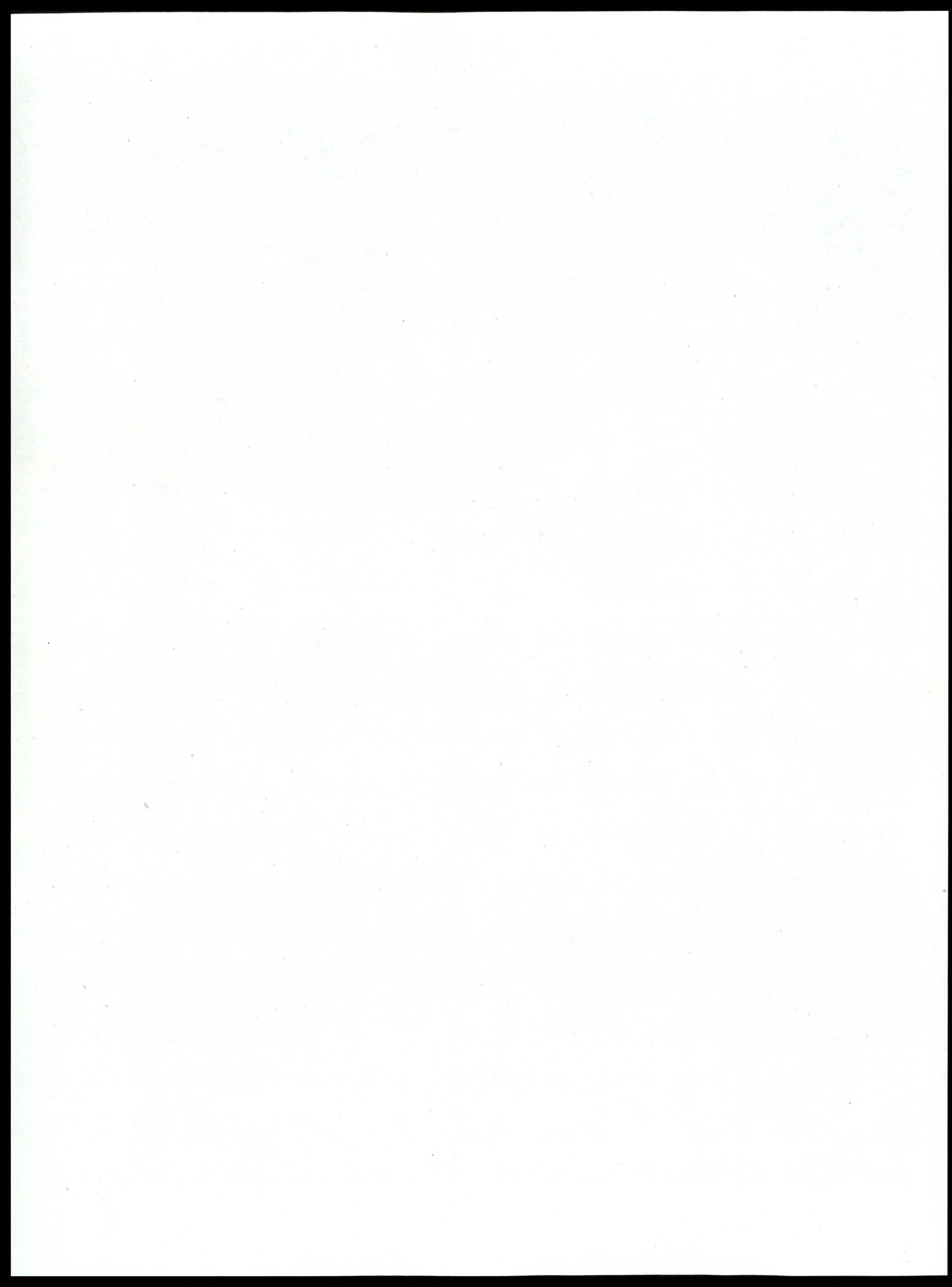
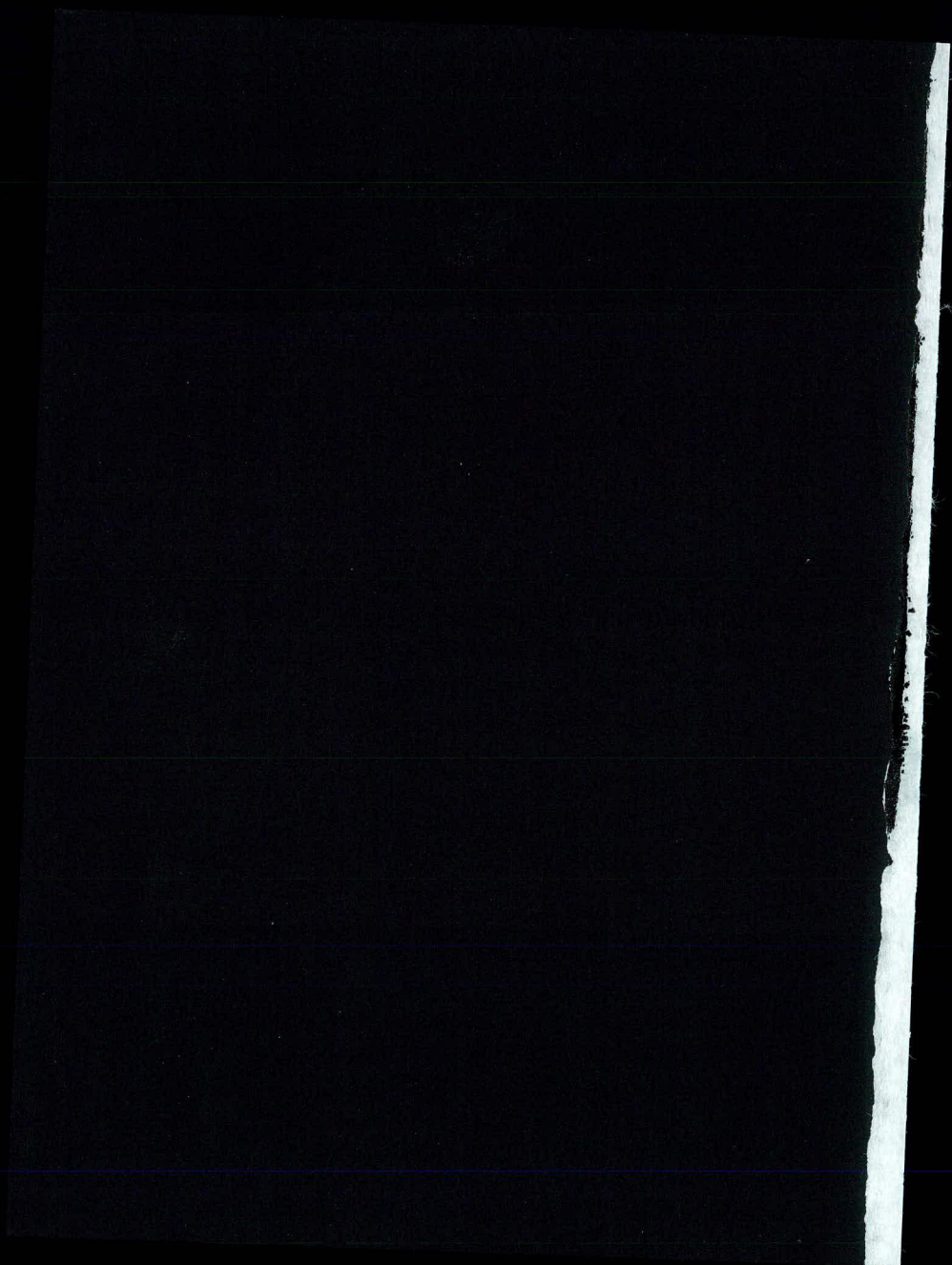


Het surrealistisch universum van Willem Wagenaar (1907-1999)

ccc
centraal
museum





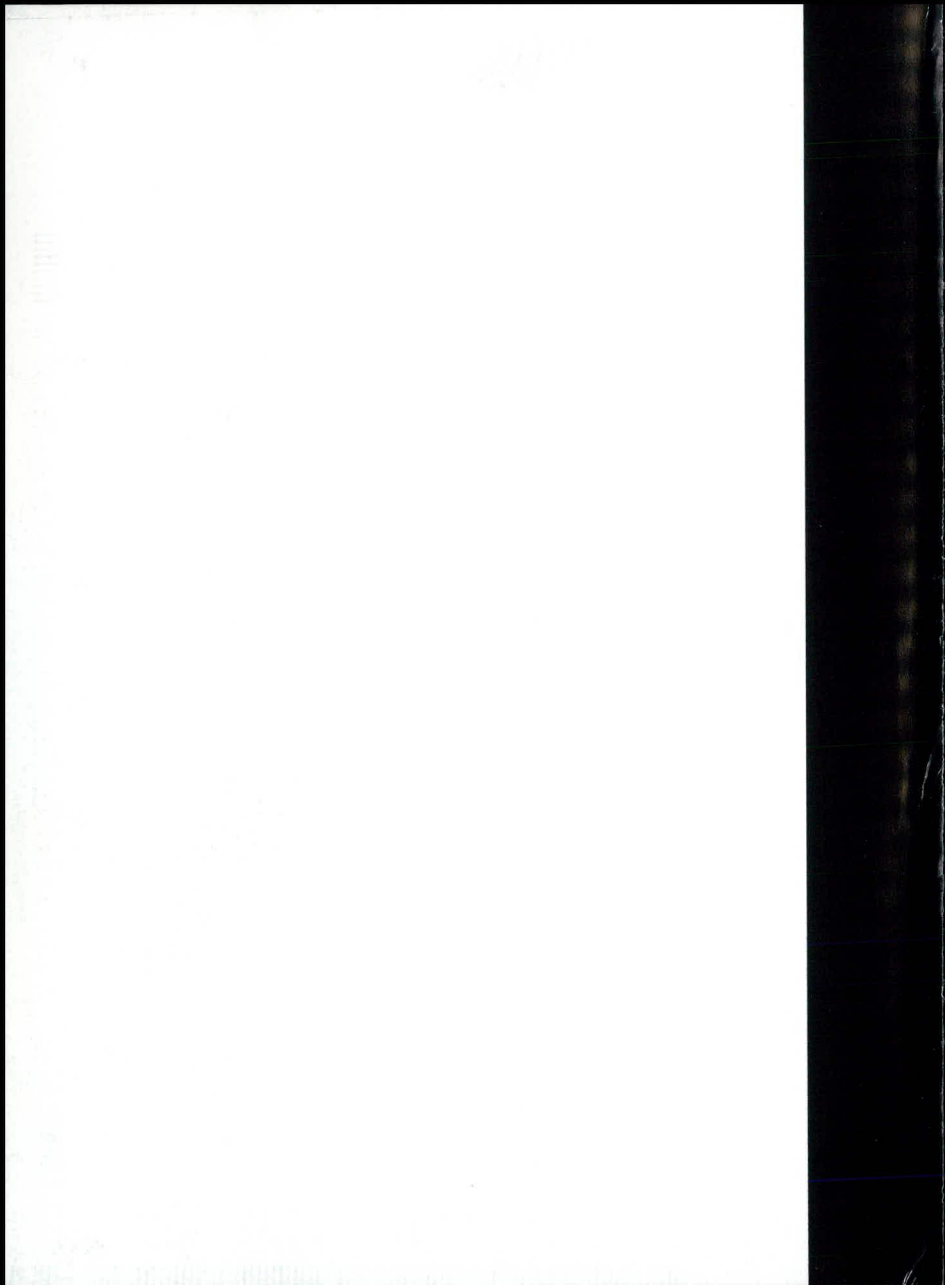
Het surrealistisch universum van Willem Wagenaar (1907-1999)

Dick Adelaar

Meta Knol (redactie)

Centraal Museum

2001



Dat zou dan allemaal gesorteerd moeten worden. En wat daarvan overblijft, moet dan opnieuw gesorteerd worden. En van wat daarvan over is wou ik een heel klein boekje maken. Zoiets van: de werkelijkheid is vreemder dan de verbeelding”

(Willem Wagenaar over de inhoud van zijn atelier, tijdens een gesprek met Manuel van Loghem. Amsterdam 1966)

Willem Wagenaar!

Toen me in 1989 werd gevraagd de Nederlandse inzending voor de Tokio Biënnale samen te stellen, nodigde ik Willem Wagenaar uit als vertegenwoordiger van de oudere generatie Nederlandse kunstenaars. Het idee was, leve Duchamp, de kunstenaars te laten werken met een geprefabriceerde kist die als vehikel met inhoud in zijn geheel te zien zou zijn. Samen met zijn muze Jacoba Haas transformeerde Willem Wagenaar de binnenzijde van de kist in een surreëel vestzaktheater. Ik ruik nog pop en pluche, zie krochten en spelonken en een plastic plant en hoor de weemoedige muziek die achter het bordje *Wachtkamer* ^{a28} klonk. Maar wat ik me eerlijk gezegd beter herinner is dat we samen naar de opening zijn gegaan. Willem was toen ruim in de tachtig. Met hem door Japan reizen, ik zou het zo weer doen. Hij droeg een Alpinopet, een meesterzet, want dit herkenningsteken in combinatie met zijn gevorderde leeftijd, maakten hem tot een overal gerespecteerde gast. Je kon geen deur door of er werd gebogen, toegesproken werd hij ook overal. Willem keek rond in Japan alsof hij in ander-mans vlinderverzameling was. En of alles ook nog in de kist mee terug moest. In de metro, op straat, elk voorwerp, alles werd aandachtig bestudeerd, uit de context gelicht en weer teruggeplaatst, en van nuchter commentaar voorzien. Zijn one-liners, uitgesproken met een Gronings accent, en de meestal volgende schaterlach van Jacoba, maakten me duidelijk dat het surrealisme vooral een mentaliteit was.

In 1994 nodigde het Centraal Museum Willem Wagenaar uit om mee te doen aan de Utrechtse Parade, het



Willem Wagenaar met *Anti-hoze-ong object* 1961

'tableau de la troupe' van de belangrijkste kunstenaars uit vier eeuwen Utrechtse kunstgeschiedenis. Een poging om kunsthandel NORD als bakermat van het Utrecht surrealisme te reconstrueren moest al snel worden gestaakt, maar de tekeningen en schilderijen die hij uit zijn verscholen bezit tevoorschijn haalde maakten veel goed. Na afloop van de tentoonstelling hebben we er een paar kunnen kopen. Ik weet nog dat Willem, toen was hij bijna negentig, op de opening een dansje bij het zwijn aan het spit heeft gedaan. In het museum heb ik hem daarna niet meer zoveel gezien, ik kreeg wel een keer een uitnodiging om op zondagmiddag mee te doen, driehoog achter & tussen de schuifdeuren, aan hun surrealistische salon. Het kaartje gaf aan dat je altijd welkom was, ook als je geen liedje kon zingen of dansje doen. Maar omdat ik daar niet helemaal gerust op was ben ik er nooit heengegaan.

Daar heb ik nu dan spijt van. Het is een eer om, dankzij het gedegen onderzoekswerk van Dick Adelaar en de gulle medewerking van Jacoba Haas, een tentoonstelling van Willem Wagenaars werk en een kleine publicatie in het Centraal Museum te presenteren. De nalatenschap van Wagenaar, zoals aangetroffen in zijn atelier, vormde daarvoor een bijzondere bron. Naar het leven en werk van Willem Wagenaar blijft het, ook in deze tentoonstelling die door Meta Knol en Dick Adelaar is samengesteld, nog even schatgraven. Maar ik denk dat Willem Wagenaar het niet anders had gewild.

Sjarel Ex
directeur Centraal Museum

Zelfportret,
ca. 1927
linoleumsnede
16,3 x 12,8 cm



'Eines sei das Beispiel von allem'

Het surrealistisch universum van Willem Wagenaar

Dick Adelaar

Eind jaren tachtig verrichtte ik kunsthistorisch onderzoek ten behoeve van de catalogus van *De automatische verbeelding*, het eerste museale overzicht van het Nederlandse surrealisme.¹ Destijds heb ik in mijn bijdrage geprobeerd om, op basis van het toen beschikbare materiaal, de hoofdlijnen van de ontwikkeling van het Utrechtse surrealisme gedurende het interbellum aan te geven. Nieuwe feiten over de rol van Willem Bartele Wagenaar (1907-1999) als boek- en kunsthandelaar, organisator van tentoonstellingen en oprichter en docent van de Utrechtse Vrije Academie werden in dit artikel voor het eerst voor het voetlicht gebracht. Het meest verbaasd was ik echter over het feit dat het grootste deel van Wagenaars oeuvre niet, zoals werd verondersteld, tijdens de oorlogsjaren was vernietigd, maar zich nog gewoon in het atelier bevond.² De olieverfschilderijen, gouaches en tekeningen waren weliswaar niet onder ideale omstan-

a3

1

2



Kunst- en boekhandel NORD, met o.a. schilderijen van Otto van Rees, een divantafeltje van Gerrit Rietveld en diverse Afrikaanse beeldjes.

D. Adelaar, 'Utrecht, brandpunt van het surrealisme in Nederland', in: *De automatische verbeelding. Nederlandse surrealisten*, Amsterdam 1989, pp.17-30.

J. Juffermans, *Met stille trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900*, Utrecht 1976, pp.175 (tweede, herziene versie 1996, p.134). Zie ook: A. Vowinkel, 'Realisme en surrealisme in de Nederlandse schilderkunst', in: G. Imanse, T. Osterwold e.a., *Van Gogh tot Cobra, Nederlandse schilderkunst 1880-1950*, Amsterdam 1981, pp.130-207.

digheden geconserveerd, zodat de meeste exemplaren door de sporen van de tijd waren aangetast, maar de originelen toonden aan dat Wagenaar met deze werkstukken binnen het surrealisme in Utrecht, ook als kunstenaar, een volstrekt eigen positie heeft ingenomen.

Anekdotisch

Uitgangspunten voor mijn tekst over Wagenaar vormden toendertijd een uitgebreid interview met de kunstenaar en publicaties van Herbert Lewandowski, Hans van Straten en Manuel van Loggem.³ De verhalen van de twee laatstgenoemden zijn met name anekdotisch van karakter. Jaartallen en gebeurtenissen werden niet op hun juistheid gecontroleerd. Fictie en werkelijkheid raakten vermengd. Zo ontstond rond de figuur van Willem Wagenaar een mythe. Onderdeel van deze mythe was het bestaan van een reusachtig Wagenaar-archief, dat ergens in Noord-Holland in een container zou zijn opgeslagen. Deze grote, gestandaardiseerde bak zou tot de top gevuld zijn met een onvoorstelbare hoeveelheid ongesorteerd materiaal. Van een dergelijke container is geen sprake, maar de omvang van de documentatie in de nalatenschap van Willem Wagenaar is nog altijd aanzienlijk. In samenwerking met Jacoba Haas werden talrijke nieuwe gegevens toegankelijk gemaakt. Hierdoor is het mogelijk om het bestaande beeld van Willem Wagenaar aan te vullen en, waar nodig, te corrigeren.

Groningen

Willem Wagenaar genoot zijn opleiding aan de Groningse Academie Minerva, waar de beeldtaal van het expressio-

H. Lewandowski, 'Op bezoek bij Nederlandse schilders: Willem Wagenaar', krantenknipsel
 [Het Centrum?] d.d. 9 maart 1935, in: Wagenaar-archief; H. van Straten, 'Willem Wagenaar, "dingen uit
 hun sfeer in het nieuwe brengen"', in: *Het Vrije Volk*, 22 oktober 1963; M. van Loggem, 'Surrealisme als
 levensvorm', in: *Gandalf* 14, 1966.



Visitekaartje kunst- en boekhandel NORD



Briefkaart van kunst- en boekhandel NORD,
 met daarop een tekening van Gabriël Smit d.d. 4
 juli 1928: "BALLET. | Voor Wil. Wagenaar. | 4-7-28.
 | Gabriel Smit | Charleston. | Signaal-ogen | Sein. |
 Slet! | Minuit! | Trottoirgevaar. | Wankelend. | Gil. |
 Avez Pitie! | Donnerwetter! | R.I.P."



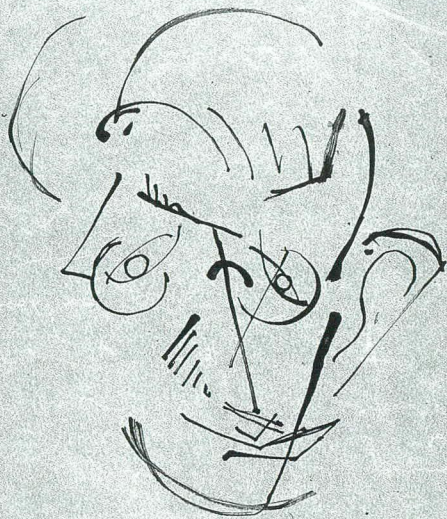
nisme van Die Brücke (Ernst Ludwig Kirchner, Erich Heckel, Max Pechstein en Karl Schmidt-Rottluff) aan het begin van de jaren twintig in zwang was. Invloed van deze stroming blijkt uit Wagenaars aquarellen, houtsneden en etsen, waarbij het (zelf)portret een belangrijke plaats innam.

a20 **a2** In de literatuur over Willem Wagenaar wordt melding gemaakt van een tweejarig verblijf in Parijs. Hier zou de zeventienjarige in 1924 via een tentoonstelling in Galerie Pierre kennis hebben gemaakt met het surrealisme. Het is evenwel twijfelachtig of Wagenaars Parijse avontuur wel twee jaar heeft geduurd. Waarschijnlijk betrof het een aanmerkelijk kortere periode. Ook zijn er twijfels over het tijdstip, waarop deze trip plaatsvond. Het meest aannemelijk is dat Wagenaar in het najaar van 1927 enkele weken in Parijs heeft doorgebracht. Tekeningen, gemaakt bij Minerva, zijn gedateerd 1927. In maart 1928 vestigde hij zich in Utrecht waar hij enkele maanden later de boek- en kunsthandel **NORD** **a3** opende. De reden van Wagenaars verhuizing naar Utrecht is waarschijnlijk de zwangerschap van zijn verloofde. Willems vader, eigenaar van de Groningse biljartfabriek Gruno, was de mening toegedaan dat, wanneer zijn zoon tot een dergelijke prestatie in staat was, hij ook maar in zijn eigen levensonderhoud moest weten te voorzien. De overstap naar de Domstad en de opening van NORD zouden het gevolg zijn van deze opvatting.

Kunst- en boekhandel NORD

De officiële huurovereenkomst voor het pand in de Vinkenburgstraat 12 werd op 1 maart 1928 ondertekend. **4**
Met de vestiging op dit adres van boek- en kunsthandel

Portret van
Gabriël Smit,
ca. 1929-1930
Oost-Indische inkt
op groen papier
37 x 23 cm



W. 1929
1930

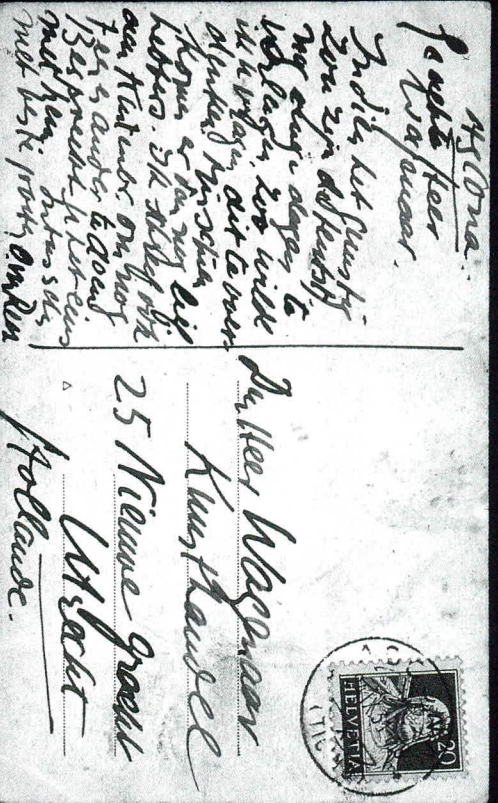
Gabriël Smit geschilderd

NORD, waarvan de naam expliciet verwijst naar Cassandre's affiche voor de 'NORD-express', terwijl mogelijkwerwijs Wagenaars noordelijke herkomst een rol heeft gespeeld, heeft hij het Utrechtse surrealisme in gang gezet.⁵

Beeldend kunstenaars als Johannes Moesman, Willem van Leusden, Louis Wijmans en Pyke Koch maakten deel uit van de klantenkring. De belangstelling van andere kopers bleef gering, waardoor het zakelijk gezien geen succes werd. Dit lag niet zozeer aan de opzet van de onderneming, waarvan het surrealisme slechts een onderdeel uitmaakte. De gevel was van primaire kleurvlakken voorzien en ook de typografie van het visitekaartje toonde de invloed van het constructivisme en *De Stijl*. Bovendien werden er meubels van Gerrit Rietveld te koop aangeboden. Daarnaast was er plaats ingeruimd voor kunstenaars rond *De Gemeenschap* en van De Ploeg, korte films van Charlie Chaplin, grammofoonplaten van Frankie Trumbauer, Sidney Bechet en andere grootheden van de jazz, en etnografica. Ondanks deze diversiteit in het aanbod waren het vooral de van rijk beeldmateriaal voorziene tijdschriften die gretig aftrek vonden. De afbeeldingen in *Der Querschnitt*, *Cahiers d'Art*, *Variétés*, *Sélection*, *La Révolution Surréaliste* en *Le Surréalisme au Service de la Révolution*, *Documents* en *Minotaure* betekenden voor Moesman, Wijmans en Van Leusden een bevestiging dat zij op de goede weg zaten en tevens een verbreding van de horizon om heersende ideeën beeldend vorm te kunnen geven.

Kunstzaal Wagenaar

In september 1931 begon Wagenaar in de naar hem genoemde kunstzaal aan de Nieuwegracht 25 met het



Ansichtkaart van Otto van Rees aan Willem Wagenaar d.d. 24 september 1931 [poststempel]:
"Ascona: | Geachte Heer | Wagenaar. | Indien het gunstig | zou zijn de tentst. | nog eenige dagen te |
verlangen, zoo wilde | ik U vragen dit te over- | denken. Misschien | komen er dan nog lief- |hebbers. Ik
schreef ook | aan Kulienbr. om nog | 't een en ander te doen. | Bescpreekt U het eens | met hem.
Inusschen | met beste groeten | O. van Rees."

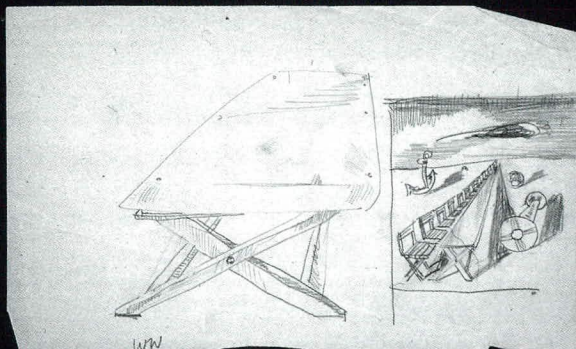
organiseren van tentoonstellingen. ^{a41} 'De geschiedenis van kunstzaal Wagenaar dient overigens nog geschreven te worden', aldus Laurens Vancrivel. ⁶ Deze opgave blijft gehandhaafd. Het Wagenaar-archief verschaft ook maar in beperkte mate antwoorden op de vele vragen. De kasboeken van de Kunstzaal (wie waren de klanten? wat waren de prijzen? wat was het rendement van de zaak?) blijven nog altijd onvindbaar. Wel bevindt zich in het archief een vijftientigtal uitnodigingskaarten voor exposities, die tussen 1931 en 1935 in Kunstzaal Wagenaar zijn gehouden (zie bijlage). Voor het tijdvak 1931 en 1932 zijn slechts vier invitaties bekend. Meer duidelijkheid bieden de jaren 1933, 1934 en 1935 met achttien uitnodigingen. In de regel duurde een expositie zo'n twee weken en voor sommige ervan werd een toegangsprijs van 15 of 25 cent geheven. Tot nu toe werden uitsluitend de meest aansprekende manifestaties, zoals die van Otto van Rees, Thijs Rinsema, Georg Muche, Jacoba van Heemskerck, Jawlensky en anderen en Moholy-Nagy, genoemd. ⁷ Hierdoor ontstond de indruk dat enkel en alleen bekende avant-gardisten hier een podium kregen. Een blik op de lijst van exposanten leert dat dat dit geenszins het geval was; Waalko J. Dingemans, Ninaber van Eijben, D.S. Westenburg-van der Grient, A. van den Heuvel en Chris Bekker zijn inmiddels in de vergetelheid geraakt. Behalve door persoonlijke contacten kreeg Wagenaar de beschikking over zijn materiaal door bemiddeling van Paul Citroen. In de winter van 1933 exposeerde Citroen in Kunstzaal Wagenaar. Op 27 november informeerde hij of een en ander nog wel doorging. ^{a37} Reeds zes dagen later, op 2 december 1933, vond de officiële opening plaats.



Zonder titel (man op fiets), circa 1935

potlood op papier

14,7 x 20,5 cm



Zonder titel (schets
met tafel, anker en bol),

circa 1932

potlood op papier

12,8 x 20,5 cm

L. Vancravel, 'Surrealisten zonder groep in een land zonder dromers', in: *De automatische verbeelding. Nederlandse surrealisten*, Amsterdam 1989, pp.13-16, citaat op p.15.

Van een lange termijn planning was dus geen sprake. Naar aanleiding van hetgeen hem ter ore was gekomen, reageerde Citroen via een briefkaart: "Ik hoorde dat U voor mijne "2 clowns" een bod van 50,- fl hebt. Ik ga daarmee accoord, als U met 10% genoegen neemt. Wat is voor die 2 andere pastels-tekeningen, die U nog hebt, geboden?". In de loop van 1935 werd Kunstzaal Wagenaar gesloten. De opzienbarende presentatie van gouaches van Giorgio de Chirico had van 6 tot 20 juni 1936 plaats in Kunstzaal Quintijn. Deze zaak, die onder leiding stond van de echtgenote van Willem Wagenaar, was aanvankelijk gevestigd op hetzelfde adres als de Utrechtsche Vrije Academie: Nieuwegracht 69. ⁸ Kunsthandel Santee Landweer stelde het materiaal voor de expositie van Giorgio de Chirico ter beschikking. ⁹

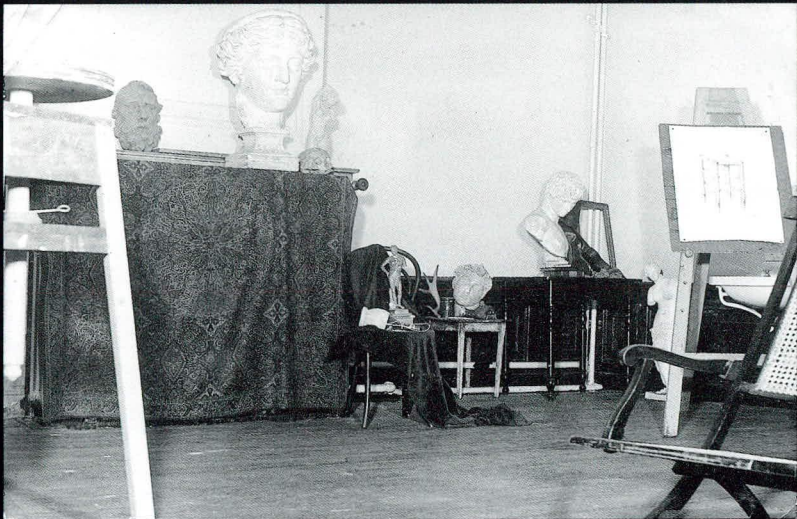
Utrechtsche Vrije Academie

Op het idee gebracht door het succes van de in 1933 in Amsterdam van start gegane Nieuwe Kunstschool van Paul Citroen en Charles Roelofsz, richtte Wagenaar in 1934 de Utrechtsche Vrije Academie voor Beeldende Kunsten (U.V.A.) op. ¹⁰ ^{a10} In een kleine prospectus lichtte hij de doelstellingen van de nieuwe opleiding toe: 'Langen tijd leed de aan artistieke tradities zoo rijke Utrechtsche kunst een kwijnend bestaan. Voor ingewijden is het evenwel niet onbekend, dat er zich de allerlaatste tijden talrijke verschijnselen voordoen, die erop wijzen, dat ook te Utrecht het kunstleven een nieuwen bloeitijd tegemoet zal gaan. Ook wij willen daaraan medewerken. Door de oprichting van de Utrechtsche Vrije Academie voor Beeldende Kunsten hebben wij gemeend juist in dezen tijd op de bres moeten

Kunstzaal Glinthuis verhuisde later naar het adres Achter St. Pieter 3, waar de zaak als Kunsthandel E.A. Wagenaar in elk geval tot 1953 bestond.

Brief van Kunsthandel Santee Landweer aan mevrouw Wagenaar d.d. 4 mei 1936: "Zeer geachte mevrouw, de gouaches zijn nu in uw bezit. De prijzen netto voor ons zijn f 65, zoals wij afspraken, terwijl onze verkoopprijs f 90 was. Ik zou u de raad willen geven niet onder de f 75 te verkopen. Slechts van twee nummers, nl. 3 en 7, is de nettoprijs voor ons f 85 en was de verkoopprijs f 110.", in: Wagenaar-archief (collectie Jacoba Haas).

Gesprek met Willem Wagenaar d.d. 16 september 1988. Zie over de Nieuwe Kunstschool: K. Löb (red.), *Paul Citroen en het Bauhaus*, Utrecht/Antwerpen 1974; J. Hofkamp, E. van Uiter, 'De Nieuwe Kunstschool (1933-43)', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1979. Deel 30: Kunstonderwijs in Nederland, Haarlem 1980, pp.233-300. De Utrechtsche Vrije Academie bestond vermoedelijk tot 1939.



Lokaal in de Utrechtsche Vrije Academie, 1938.

staan voor een nieuwe, gezonde Schilder- en Beeldhouw-
kunst en voor een degelijk vakmanschap.' ¹¹ Aanvankelijk
werd er in vier disciplines les gegeven: Boetseeren en
Beeldhouwen (Jo Uiterwaal), Wandschilderen (Lambert
Simon), Stillevenschilderen (J.N.A. Vergeer) en Vrij werken
naar levend model (Willem Wagenaar). De belangstelling
voor de U.V.A. stemde Wagenaar tot tevredenheid en
maakte een verruiming van het vakkenpakket noodzakelijk.
Er werden zes kernafdelingen in het leven geroepen en
er werd de mogelijkheid geboden om een 'algemeene
leergang voor de vrije schilderkunst' te volgen.

Een nieuwe brochure herhaalde de eerder gestelde doe-
len: 'Steeds zullen wij ons aan deze doelstelling houden,
tot de Utrechtsche kunst uit haar honderdjarige slaap zal
zijn gewekt. Waarom Utrechtsche "Vrije" Academie?
Zeker niet om een of ander verderfelijk dilettantisme te cul-
tiveeren. Anderzijds ook niet om het doodende "opleiding-
voor-acte-systeem" te bevorderen, maar wel om het leeren
beheerschen van een goede teeken-, schilder- en beeld-
houwtechniek ten dienste van het scheppend vermogen;
om de juiste vorming der materie in haar verband tot de
scheppingsdrang en de creatie zelve. Daar al wat levend is
in de kunst, niet in de aanvang mag worden vernield, zal de
U.V.A. niemand in een bepaalde richting dringen. Vandaar
dat wij steeds de opvatting "vrij" willen laten, met behoud
van een grondig technisch kunnen.' ¹²

Het Reglement van orde van de Academie bevat weinig
verrassingen. De tijdgeest wordt het best weerspiegeld
door artikel zes: 'Ter wille van de eenheid en de goede
verstandhouding worden in het gebouw onderlinge
religieuze en politieke discussies vermeden.' ¹³



Zonder titel (vrouw op divan), circa 1932

potlood op papier

20,7 x 25 cm

Brochure U.V.A. 1934, in: Wagenaar-archief.

Brochure U.V.A. 1938, in: Wagenaar-archief.

Reglement van Orde U.V.A. in: Wagenaar-archief.

Ten behoeve van de Zomercursus verscheen een aparte folder. In poëtische bewoordingen beschreef Wagenaar het buiten werken. ¹⁴ Het volgen van het programma van de Zomercursus stond overigens niet voor iedereen open: 'Bij TOELATING wordt verwacht, dat de cursist kan aantoonen, dat hij het elementaire handteekenen machtig is.' ¹⁵ Een brief van 10 maart 1938, gericht aan het College van Burgemeester en Wethouders te Utrecht, en bedoeld als aanvulling bij een aanvraag om een lokaal aan het Hieronymusplantsoen voor cursussen ter beschikking te krijgen, geeft overzichten over het soort onderwijs en het aantal lesuren, de namen van de 31 ingeschreven leerlingen, de toelatingseisen en uitvoering studieplan. ¹⁶ Op 28 april 1938 bood de Bauhaus-pedagoog Johannes Itten, die destijds ook lessen gaf aan de Nieuwe Kunstschool van Paul Citroen, schriftelijk aan om aan de Utrechtsche Vrije Akademie cursussen te komen geven. ¹⁷ ^{a44} Kennelijk is Wagenaar niet op dit voorstel ingegaan, want een paar maanden later vroeg Paul Citroen waarom hij niet gereageerd had op het schrijven van Itten. ¹⁸ Citroen verzocht Wagenaar tevens om onder zijn leerlingen 'propaganda' te maken voor een lezingencyclus 'Nieuwe Richtingen in de schilderkunst' die aan de Utrechtse Volksuniversiteit op het programma stond, en om bij het 'Consthuys St. Pieter' van Cris Agterberg een tentoonstelling voor hem te regelen. Aan dit laatste verzoek heeft Wagenaar voldaan.

Actief kunstenaar

Wagenaars positie binnen het surrealisme in Utrecht bleef niet beperkt tot die van 'fourageur' en organisator

14

15

16

17

18

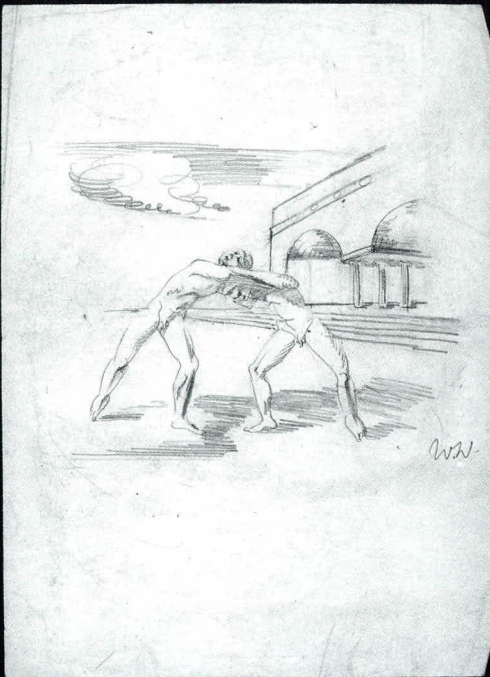
a12

Ibidem.

Brief van Willem Wagenaar aan College van Burgemeester en Wethouders d.d. 10 maart 1938, in:
Wagenaar-archief.

Brief van Johannes Itten aan Willem Wagenaar d.d. 28 april 1938, in: Wagenaar-archief.

Brief van Paul Citroen aan Willem Wagenaar d.d. 7 september 1938, in: Wagenaar-archief.



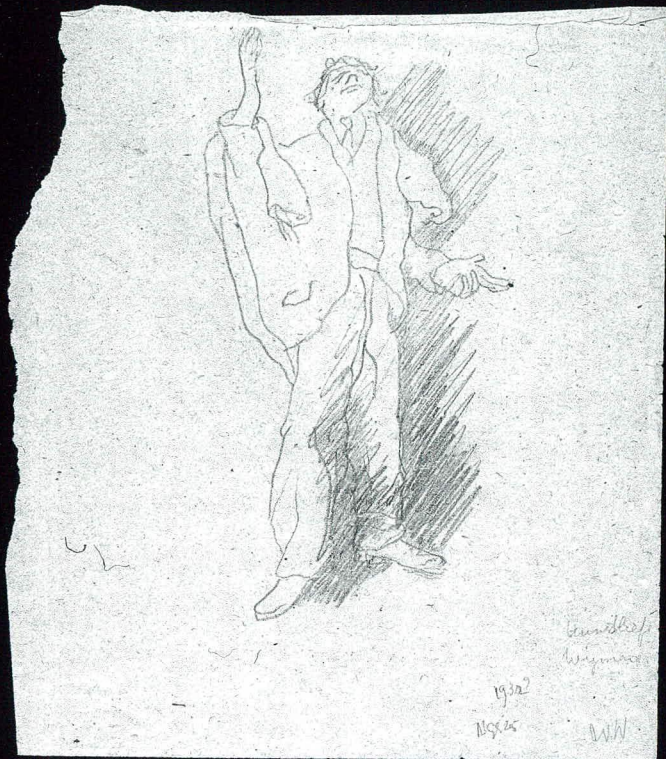
Zonder titel (worstelaars),

circa 1932

potlood op papier

29,6 x 21 cm

van tentoonstellingen. Als actief kunstenaar is hij evenwel slechts op bescheiden schaal naar buiten getreden. Een onbekende criticus was de terughoudendheid van Wagenaar met betrekking tot de artistieke werkzaamheden opgevallen: 'Hij behoort tot diegenen, die met hart en ziel de beeldende kunst zijn toegedaan, maar die te zelfcritisch en wellicht te beschroomd zijn om gemakkelijk met hun werk voor den dag te komen. Zijn atelier is een privé heiligdom waar hij maar enkele ingewijden heeft toegelaten en op tentoonstellingen treedt hij weinig voor den dag. [...] Willy Wagenaar bezit bovendien de eigenaardigheid, dat hij langzaam werkt, gevolg van een hoge mate van zelfkritiek, misschien mag men hier haast spreken van zelfachterdocht ... Men kan er dan ook zeker van zijn dat geen werk het atelier verlaat of het is een driedubbelscherpe critische quarantaine gepasseerd! Wagenaar's voorkeur gaat, al is hij ruim genoeg om andersoortig werk te waardeeren, uit naar het sur-réalisme, al is dit woord ook alweer een shibboleth waar voor- noch tegenstanders goed raad mee weten, of soms ook wel al te goed.' ¹⁹ Als gevolg van bovenstaande houding is ten onrechte het beeld ontstaan van Wagenaar als een 'excentrieke amateur-surrealist'. ²⁰ Hij mag dan als 'outsider' zijn opgetreden, dit betekende niet dat hij geen invloeden van buitenaf heeft verwerkt in zijn oeuvre. Afbeeldingen van rotstekeningen uit het midden van het tweede millennium voor Christus, die in Zuid-West Zweden zijn ontdekt, inspireerden Wagenaar rond 1930 tot een vergelijkbare beeldtaal. ^{a23} De gouache *Elisabeth* gaat terug op een foto van Man Ray en de schilderijen van El Greco, waarover een omvangrijk artikel werd gepubliceerd in *Cahiers d'Art*, lieten in de neo-barokke



Portret van Louis Wijmans, 1932

potlood op bruin papier

28 x 24 cm

Onbekend krantenknipsel, in: Wagenaar-archief.

Y. Koopmans, 'Realisme in Nederland. Werkelijkheid en onwerkelijkheid', in: C. Blotkamp, Y. Koopmans (red), *Magie en Zakelijkheid. Realistische schilderkunst in Nederland 1925-1945*, Zwolle 1999, pp.11-34; citaat op p.22.

periode van Wagenaar hun sporen na. Informatie met betrekking tot al deze bronnen verwierf Wagenaar via NORD of zijn Kunstzaal. Er was een vruchtbare wisselwerking tussen de diverse activiteiten van Wagenaar. Detailonderzoek kan hierover in de toekomst meer uitsluitsel bieden.

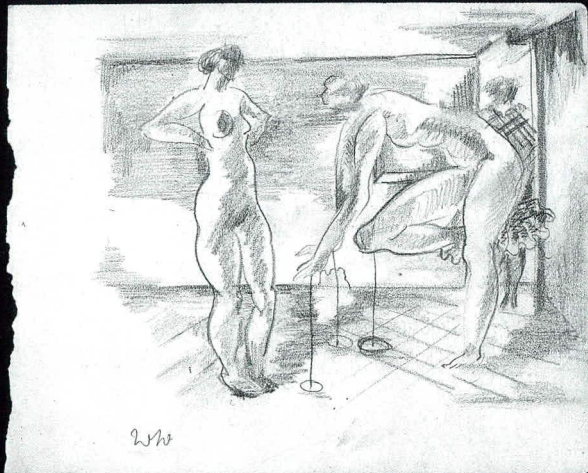
Droombeleving

De 'Sexualforscher' Dr. Herbert Lewandowski vestigde zich in 1922 in Utrecht. Hij voorzag op verschillende manieren in zijn levensonderhoud. Zo bezat hij een boekhandel annex antiquariaat op de Neude (later aan het Wed) en een eigen uitgeverij (Pfeil-Verlag G.m.b.H., Utrecht/Leipzig/Berlijn). Ook timmerde hij als componist, publicist en vertaler aan de weg. In 1935 publiceerde Lewandowski een uitgebreid artikel over Wagenaar, waarin hij in het tot dan toe ontstane werk twee perioden onderscheidde.²¹ De eerste fase, die in 1930 begon en tot in het jaar 1932 voortduurde, werd vooral gekenmerkt door de nadruk op de werking van de lijn. Afbeeldingen van prehistorische rotstekeningen hadden op Wagenaar een diepe indruk gemaakt. In navolging hiervan vervaardigde hij primitief aandoende zwart-krijttekeningen, met hier en daar kleuraccenten in waterverf, die mythische oergoden verbeelden. Wagenaars gekozen primitivisme vormde de uitdrukking van zijn zoeken naar de allereerste sporen van de menselijke beschaving, de oorspronkelijke visuele bronnen van communicatie. Een ander middel om afstand te nemen van de in verval zijnde Westerse cultuur vond Wagenaar, evenals veel andere surrealisten, in het zichtbaar maken van de eigen droombeleving. Een goed voorbeeld van deze manier van werken biedt de achterglasschildering *Het droompaardje* uit

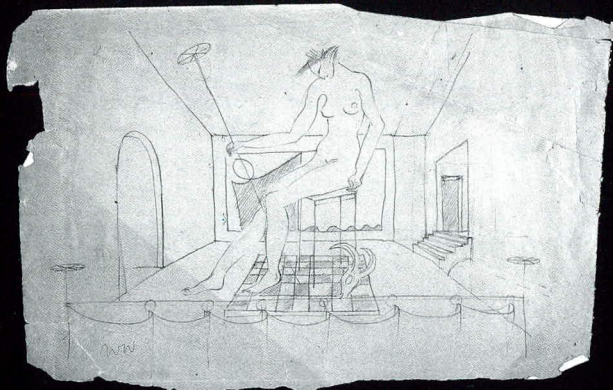
Lewandowski, op. cit. (noot 3). Zie voor de in Nederland gepubliceerde werken van Lewandowski,

'Werkverzeichnis' nr. 22-28, in: Lee van Dowski, *Eros der Gegenwart*, Genève 1952, p.285.

Voor informatie over Lewandowski: W. Schramm-Itzehoe, *Im Malstrom der Zeit. Eine Darstellung des dichterischen Lebenswerkes von Lee Van Dowski*, Darmstadt 1967; J. van den Berg, 'Lewandowski, wie is dat?', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 7 augustus 1982; op dezelfde krantepagina haalt Lewandowski in een artikel, getiteld 'Tranen om Holland', herinneringen op aan zijn Nederlandse tijd.



**Zonder titel
(drie vrouwen),**
circa 1932
potlood op papier
18,3 x 21,9 cm



**Zonder titel
(vrouw in interieur),**
circa 1932
potlood op papier
25,3 x 39 cm

1930. ^{a22} De gehanteerde techniek geeft tevens blijk van Wagenaars experimenteerlust. In zijn boekenkast stond niet alleen Max Doerners standaardwerk *Malmaterial und seine Verwendung im Bilde*, maar ook het *Lehrbuch der Maltechnik* van Herman Sachs. Beide naslagwerken leverden de kunstenaar nuttige informatie op. ²²

Mythologie

Naast Wagenaars belangstelling voor de prehistorie en de droom moet gewezen worden op een derde terrein dat hij grondig heeft verkend: de mythologie. Een aspect van dit onderzoeksgebied wordt weerspiegeld in het uit 1932 daterende schilderij *Eindstrijd op Thule*, waarbij de geografische aanduiding verwijst naar een eiland dat tot in de middeleeuwen als meest noordelijke punt van de wereld gold. ²³ Op deze afgelegen plek zijn twee naakte mannen verwickeld in een worsteling op leven en dood. Dit werk vormt min of meer de overgang naar een nieuw stadium in Wagenaars artistieke ontwikkeling, 'waarin hij dichter komt bij de verschijnselen der reële wereld (zoals Kor Postma en C. Willink), maar dan toch de realiteit transformeert in zijn eigen sfeer'. ²⁴ In een ander schilderij dreef Wagenaar de spot met de 'noodzakelijke' rituelen die eigen zijn aan de burgerlijke zeden en gebruiken en waaraan hijzelf ook niet had kunnen ontsnappen. Lewandowski geeft de volgende interpretatie: 'De Verloving [...] is als een geschilderd Freudiaansch symbool, de kitsch-buste houdt den leeuw gevangen en belet hem te vluchten. Vrouwelijke verleiding en mannelijke kracht en wapens, waarmee zij strijden, in een ironische uitbeelding.' ²⁵

a16

a17

22

23

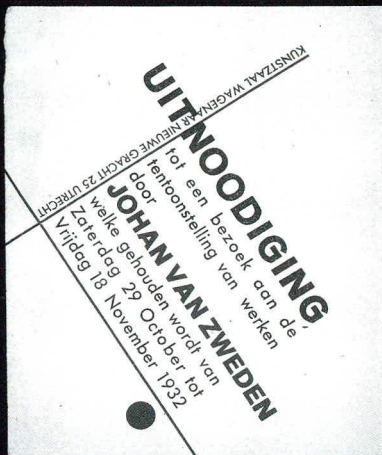
24

25



**Uitnodiging voor de tentoonstelling
van Thijs Rinsema,**
van 11 tot 28 oktober 1932 in
Kunstzaal Wagenaar.

**Uitnodiging voor de tentoonstelling
van Johan van Zweden,**
van 29 oktober tot 18 november 1932 in
Kunstzaal Wagenaar.



M. Doerner, *Malmaterial und seine Verwendung im Bilde*, München 1921; H. Sachs, *Lehrbuch der Maltechnik*, Berlin 1927.

Zie: R. Hennig, *Terrae incognitae*, Leiden 1944, pp.155-182, 380-382.

Lewandowski, op. cit. (noot 3).

H. Lewandowski, P.J. van Dranen, *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland*, Amsterdam 1933, p. 221.

De in 1933 ontstane ovaalvormige gouache *Bewolkt bestaan* ^{a27} geeft Elisabeth Wolrich weer, die dromerig voor zich uit kijkt. Op grond van toegevoegde symbolische elementen in de voorstelling zou men van een psychologiserend portret kunnen spreken. De vrouw bevindt zich met haar hoofd in de wolken. 'Een grotere merkwaardigheid van dit portret – dat o sceptici, een treffende gelijkenis vertoont; dit kunnen de "modernenen" heusch nog – is het geheimzinnige effect dat verkregen wordt doordat het hoofd dwars tegen iedere natuurwet in "oplost" in de wolkenlucht. Wij aanvaarden dit als een poging van den schilder om het ongeweten verband te laten voelen, waarin de mensch staat met de natuur en den kosmos. Van zuiver schilderkunstig standpunt gezien heeft dit portret (gouache) zijn kwaliteiten door de scherpe boetseering van den vorm, het curieuze vale kleurgamma en de uitbeelding van het "wolken spel". Ook psychologisch lijkt het ons van een stil verbeterd kracht.' ²⁶ De kraag van de jurk bestaat uit ijzeren tangen die in de huid dringen. Wagenaar brengt dit motief in verband met de interesse die hij koesterde voor de werking die uitging van het contrast tussen harde, scherpe voorwerpen en zachte, weke materialen. ²⁷ Achter de figuur van de vrouw plaatste de kunstenaar een beeldengroep, een Romeinse kopie naar een werk uit de hellenistische periode. ²⁸ Deze stelt een Gallische hoofdman voor die, om aan de gevangenschap van zijn vijanden te ontkomen, eerst zijn vrouw van het leven heeft beroofd en op het punt staat de hand aan zichzelf te slaan. Het is duidelijk dat Wagenaars gouache, waarin seksualiteit, sadisme en doodslag een centrale rol spelen, opvallende parallellen vertoont met het door Freud ontwikkelde 'Eros

a18

a19

26

27

28

Officieele opening

Zaterdagmiddag

17 December

3 uur, waarbij

Dr. P. H. RITTER Jr.

een inleidend

woord zal spreken

Internationale tentoonstelling van nieuwe fotografie

onder de auspiciën van de Filmliga Utrecht, Amateur-Fotografen Vereeniging Utrecht, Smallfilmiga Utrecht, Utrechtsche Kunstkring en Genootschap Kunstliefde Utrecht

in de Kunstzaal Wagenaar, Nieuwe Gracht 25 Utrecht

geopend van 17 tot en met 26 December 1932 van 10-5 uur
ook des Zondags en beide Kerstdagen

Entrée leden f 0.15; niet-leden f 0.25

Man Ray, Moholy Nagy, Albert Renger Patzsch, Germaine Krull, Emanuel Songez, Aenne Biermann, Paul Schuitens, Kilian, Fernhout, Cesar, Dorothea Bönnerstein, Piet Zwart, Lucien Moholy, Francois Kollar, Albert Rudomine, Andreas Feininger, Franz Roh, Victor Borel, Walter Peterhaus, Hanna Höch, Eva Besnyö, Merowitsch, Erica Stroedel, Victor Hennebelt, Gerty Simon, Alban, Werner Rohde, Genja Jones, Atget, Crosby, Arthur Olin, Ewald Hoinkis, Hubacher, Robert Bresson, e. a.

Uitnodiging voor de Internationale Tentoonstelling van Nieuwe Fotografie,

van 17 tot 26 december 1932 Kunstzaal Wagenaar. Deelnemende kunstenaars: Man Ray, Moholy Nagy, Albert Renger Patzsch, Germaine Krull, Emanuel Songez, Aenne Biermann, Paul Schuitens, Kilian, Fernhout, Cesar Domela Nieuwenhuis, Piet Zwart, Lucien Moholy, Francois Kollar, Albert Rudomine, Andreas Feininger, Franz Roh, Victor Borel, Walter Peterhaus, Hanna Höch, Eva Besnyö, Merowitsch, Erica Stroedel, Victor Hennebelt, Gerty Simon, Alban, Werner Rohde, Genja Jones, Atget, Crosby, Arthur Ohler, Ewald Hoinkis, Hubacher, Robert Bresson e.a.

GALERIE D'EXPOSITION
DE LA GRANDE MASSE
10 BIS, RUE DE SEINE - VI^e

EXPOSITION

DES ŒUVRES DE W. WAGENAAR
ET QUELQUES AUTRES PEINTRES HOLLANDAIS

DE LA PART DE M. _____

L'EXPOSITION SERA OUVERTE DU 3 AU 15 JUILLET

Uitnodiging voor de Exposition des oeuvres de W. Wagenaar et quelques autres peintres hollandais,

van 3 tot 15 juli 1933 in Galerie
d'Exposition de la Grande Masse
in Parijs.

Onbekend krantenknipsel, op. cit. (noot 19).

Gesprek met Willem Wagenaar d.d. 23 juni 1988.

Deze beeldengroep bevindt zich in het Thermenmuseum te Rome. Zie G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, Oxford/New York 1974 (7e druk), p.172.

en Thanatos'-concept, zonder overigens te vervallen in louter illustratie van deze theorie.²⁹ Het voortbestaan van de donkere, onheilspellende ruïne op het uit 1933 daterende schilderij *De vergeefsche poging*^{a24} is twijfelachtig. De afgebrokkelde muur en het vernielde venster aan de rechterzijde van de verlaten kamer bieden geen perspectief. Bovendien stemmen de regenpijp, die niet voor afvoer zorgt maar het water naar een hoek van het vertrek leidt, en de binnengroeiende takken van een boom weinig hoopvol. Door een geopende deur en de weggevaagde delen van het huis is, op een door de zon fel belichte kale zandvlakte, een rennende jongen zichtbaar die een vlieger tracht op te laten.

Parijs

Wagenaar nam het initiatief om van 3 tot 15 juli 1933 in Parijs een expositieruimte te huren. Hier organiseerde hij de 'Exposition des Oeuvres de W. Wagenaar et quelques autres peintres hollandais'.^{a31} Ondanks de veelbelovende naamgeving van de in de Rue de Seine gevestigde 'Galerie d'exposition de la Grande Masse'^{a29} was deze poging om een internationale doorbraak van het Utrechtse surrealisme te bewerkstelligen tot mislukken gedoemd. De werken van Wagenaar, Moesman, Van Leusden, Wijmans en Terpstra bleken onverkoopbaar, de manifestatie ging aan de surrealistische beweging in Parijs onopgemerkt voorbij en de expositie leverde dan ook geen vervolg op.³⁰

Neo-Barok

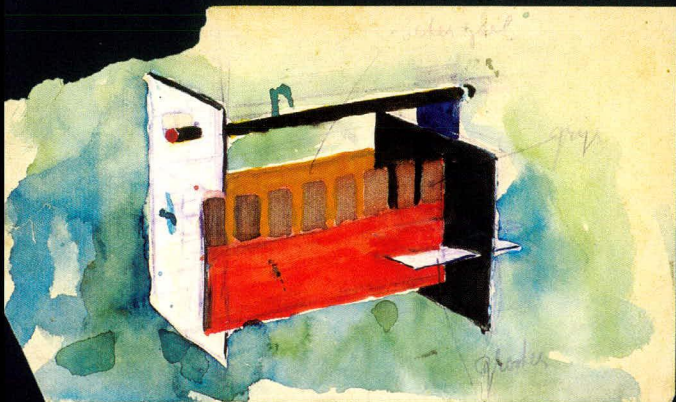
Aan de door Lewandowski voorgestelde tweedeling van Wagenaars werk kan een derde periode worden

Zelfportret,
ca. 1926-1927
aquarel en potlood
op papier
16,6 x 12 cm



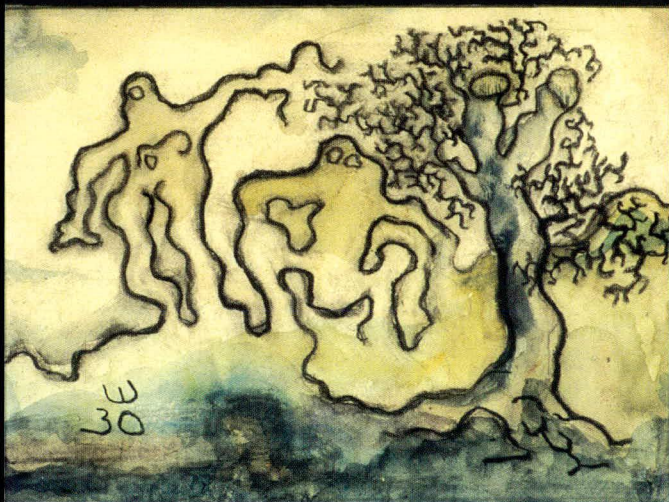
I.N. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*, Baarn 1983, pp.176-213 en 390.

Dit staat nogal in contrast met het verslag 'Utrechtse Kunstenaars exposeeren in Parijs', dat op 6 juli 1933 verscheen in het *Utrechtsch Dagblad*: 'de opening die dezer dagen plaats vond, [was] buitengewoon geanimeerd. Vele kunstenaars en intellectuelen uit Parijs troonden groote belangstelling'



Ontwerp ledikant, vermoedelijk door Willem Wagenaar gemaakt voor zijn dochter Gerdie, 1928. Tekst: "botergeel | grijs | groter".

a21



Het Paradijs, 1930

potlood, houtskool en aquarel op papier

178 x 233 cm (dagmaat) (met lijst 363 x 427 cm)

a22

a23

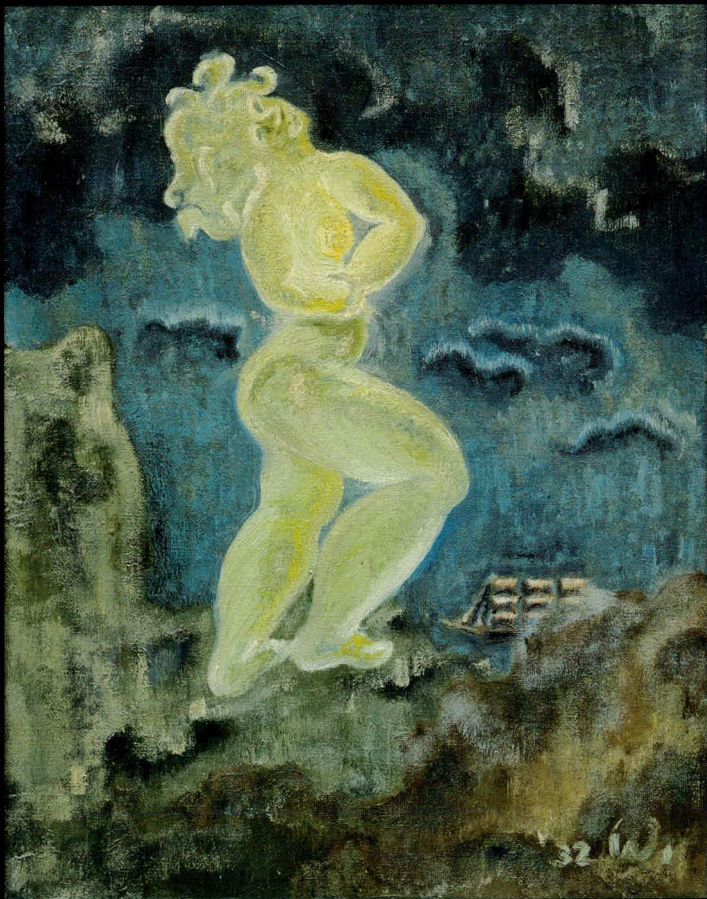


Droompaardje, 1931

olieverf op glas

40 x 50 cm

particuliere collectie



a24

Le papillon maritime, 1932

olieverf op doek

40 x 30 cm (met lijst 53 x 43 cm)

collectie Centraal Museum, Utrecht

a25



De vergeefsche poging, 1933

olieverf op doek

55,5 x 65 cm (met lijst 69 x 78,8 cm)



Bewolkt bestaan, 1933
gouache op papier
65,5 x 51 cm (dagmaat)
(met lijst 36,3 x 42,7 cm)

a26

a27



Het laatste bruidje, 1934

olieverf op paneel

52,5 x 39,5 cm (incl. lijst)



Waiting Room, 1990

hout, stof, spiegel en diverse gevonden voorwerpen, waaronder een kamerscherm

toegevoegd. De artistieke productie die in 1934 stokte, kwam in 1938 weer op gang. Deze fase, die tot circa 1950 voortduurde, stond in het teken van de Neo-Barok. De gouaches *Interieur, étude Neobaroque* (1938) ^{a45} en *Parklandschap Utrecht Lucas Bolwerk* (1938) vertonen de grilligheid en vreemdsoortige vervormingen die typerend zijn voor de Barok. Het Lucasbolwerk bleef tot 1938 ongeschonden. Op 6 januari van dat jaar nam de Utrechtse Gemeenteraad het besluit tot de bouw van de nieuwe Stadsschouwburg, naar een ontwerp van de architect Dudok, waardoor een gedeelte van het plantsoen en de muziektent moesten wijken. ³¹

Het Genootschap Kunstliefde protesteerde tegen de bouw op deze lokatie. De leden van deze kunstenaarsvereniging, waartoe ook Wagenaar behoorde, werden uitgenodigd om een kunstwerk, geïnspireerd op deze plek, te vervaardigen. Wagenaars gouache maakte deel uit van deze protestactie. Louis Wijmans benaderde Wagenaar in juni 1948 met de vraag om voor een anonieme opdrachtgever als proef drie à vier ontwerpen voor muurschilderingen te vervaardigen, aan de hand van het thema *Takken van bestaan*. Drie ontwerpen op karton die hiervan bewaard zijn gebleven, hebben betrekking op de Fruitteelt (De Betuwe), Zuivel en Visserij. De onderwerpen van twee kleinere gouaches zijn een zeemeermin en een vrouwenportret met vruchten. De niet met naam aangeduide opdrachtgever bleek de architect Sybold van Ravesteyn te zijn. Deze gaf in zijn bouwwerken eveneens blijk van een voorkeur voor de neo-barokke vormtaal. De opdracht voor dertien kleine muurschilderingen was bedoeld voor het Utrechtse Centraal Station (1939). Wijmans berichtte Wagenaar



Exterieur Galerie d'Exposition de la Grande Masse in Parijs, circa 1933.

Zie: dr. A. van Hulzen, 'Utrecht op oude foto's: Plantsoen opgeofferd aan Stadsschouwburg', in:
Utrechtse Nieuwsblad, 9 april 1938

dat Van Ravesteyn het kleurgebruik en het barokke karakter van de werkstukken op waarde wist te schatten, maar de schetsen niet geschikt achtte voor uitvoering op de bestemde locatie. ³²

Tanger

Wagenaar liet Nederland in september 1939 achter zich en vertrok met cursist Leendert Bouman eerst naar Spanje en Portugal en vervolgens naar Marokko. ^{a30} De reden om naar Tanger te reizen was de mogelijke aanwezigheid ter plaatse van manuscripten van Slauerhoff. ³³ Een dergelijke vondst werd niet gedaan, wel legde Wagenaar contacten met een taxichauffeur van Russische herkomst en enkele animeermeisjes, die de dichter nog van nabij hadden meegemaakt. Om in zijn levensonderhoud te voorzien opende hij een kunstacademie, de Escuela de Bellas Artes 'Leonardo da Vinci', waar 'erkende meesters' en 'leraren met een grote ervaring' doceerden. ^{a47} In de folder prees Wagenaar zichzelf aan als 'professor van de Akademie van Schone Kunsten te Utrecht'. In Tanger onderhield hij nauwe contacten met Dola de Jong. Zij had in Tanger het initiatief genomen om onder de naam Institut Dola de Jong een opleiding voor dans en ritmiek te beginnen. ^{a46} De Jong kondigde zichzelf aan als 'Professeur de danse et ballerine du Ballet de l'Opera Royal des Pays-Bas à Amsterdam'. Op het moment dat de grond hen ook in Tanger te heet werd onder de voeten, vluchtte ze met haar man, de kunstschilder Jan Hoowij, via Lissabon met het schip de Nyassa in juni 1941 naar New York. De Jong had Willem Wagenaar gevraagd om samen met hen in de Nieuwe Wereld opnieuw te beginnen, maar die kon of wil-

vgl. twee brieven van Louis Vrijmans aan Willem Wagenaar, in: Wagenaar-archief. Door een instantie werd mijn tussenkomst gevraagd om een paar muurschilders aan te wijzen, die in staat zijn een dertiental kleine muurschilderingen te maken. Zuivelind.- westland produkten - betuwe - textiel - zeilsport - molens - steenindustrie. Ik heb direct aan jou gedacht. Aangezien ik de opdrachtgever niet bekend mag maken, is het de bedoeling, dat ik als proef 3 à 4 schetsen voor een muurschildering van je ontvang, die ik weer op mijn beurt aan de betr. opdrachtgever ter goedkeuring moet voorleggen. Daar deze schilderijen op een plaats worden aangebracht, waar dagelijks honderden vreemdelingen passeren...' (11 juni 1948) en 'Beste Willy, Ir. Van Ravesteyn vond je ontwerpen niet geschikt voor het doel. Op zichzelf vond hij het een uitstekend werk, goed van kleur, barok, maar voor een vreemdeling niet direct genoeg. 't Is een lastig heer, deze Van Ravesteyn. Je werk zal ik goed verpakt per bode aan je terugsturen.' (29 juli 1948).

Mogelijk hebben Wagenaar en Slauerhoff elkaar in Utrecht ontmoet. Slauerhoff werkte vanaf 1 oktober 1929 als assistent op de afdeling Huid- en Geslachtsziekten van het Stads- en Academisch Ziekenhuis. Hij woonde in een pension aan de Oudegracht. In juli 1930 verliet hij Utrecht. Zie over dit verblijf: H. van Straten, 'Literatuur in Utrecht 1923-1973', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1973, p.112.



Willem Wagenaar met een onbekende in Tanger, ca. 1942.

de hieraan geen gehoor geven.³⁴ Ze heeft haar bevindingen in Tanger verwerkt in de roman *En de akker is de wereld* (1946). Privéomstandigheden dwongen Wagenaar terug te keren naar Nederland. Hij wist een Durchlaßschein West te bemachtigen, die hem in staat stelde om tussen 1 juli en 31 augustus 1942 op legale wijze de reis van de Spaanse grens, door bezet gebied in Frankrijk en België tot de Hollandse grens en terug te ondernemen. Van de mogelijkheid om de terugreis te aanvaarden heeft Wagenaar geen gebruik gemaakt. Hij keerde terug naar zijn geboortestad Groningen, waar hij zijn derde Kunstacademie opzette.

Verzetsactiviteiten

Op een archiefkaart, afkomstig van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Kneuterdijk 20 in Den Haag, staat de volgende tekst: 'Ondergeteekende is Directeur van de Groningsche Teeken en Schildersschool "Minerva" meer dan 12 jaar als beroepskunstschilder bezig. Exposeerde in Nederland Duitsland Frankrijk Spanje Marokko. Lid van erkende kunstenaarsverenigingen. Steunt daadwerkelijk het streven der Nederl. Kultuurkamer o.a. door regelmatig op tentoonstellingen des N.K.K. in te zenden.' 14 maart 1944, ondertekend: Willem Wagenaar.³⁵ Om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen leverde Wagenaar in oktober 1944 drie attesten van verschillende artsen in. Vanwege distorsie van het enkelgewricht links, neuritis en rediciverend captitis was hij niet tot enig werken in staat.

W.F. Driesens van de Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten, Stoottroepen, Gewestelijke Staf Groningen

Archiefkaart Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, in: Wagenaar-archief.

**Getypte catalogus van de Exposition des
oeuvres de W. Wagenaar et quelques autres
peintres hollandais.**

W. Wagenaar

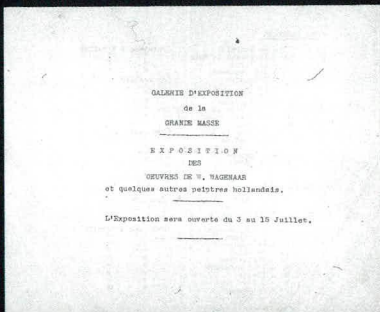
1 - La Neireide	(Peinture à l'huile)
2 - Le Cheval la Nuit	" "
3 - La Lutte	" "
4 - Les Vacances	" "
5 - L'Évasion	(Aquarelle)
6 - Le Cerf haletant	"
7 - Le Paradis	"
8 - La Nouvelle	"
9 - La Visiteuse de l'Eglise	"
10 - Portrait de L.W.	"
11 - Le Conspirateur	"
12 - Le Jour de l'An	(Crayons)
13 - La Vestale	"
14 - Le Revoir	"
15 - L'Escamoteuse	"
16 - Le Passé	"

P. Terpstra

17 - Le Parc	(Peinture)
--------------	------------

W. van Leusden

18 - Moment musical	(Peinture à l'huile)
19 - Printemps	" "
20 - La Comète	" "
21 - Illusion	" "
22 - Méditation	" "
23 - Jour naissant	" "
24 - Idylle	" "
25 - L'Amour	" "



26 - Intérieur	" "
27 - Le Soir	(Eaux fortes)
28 - Yokohama	" "
29 - Le moment	" "
30 - Le Miracle	" "
31 - Pourquoi	" "

L.F. Wijmans

32 - Portrait de l'Enfant	(Peinture à l'huile)
---------------------------	----------------------

J.H. Moesman

33 - L'Adolescence	" "
34 - La Veuve	" "
35 - La Poire	" "
36 - L'Après-midi	" "
37 - Gibraltar	" "
38 - La Rencontre	" "
39 - Octobre	" "
40 - La Plage	" "
41 - La Denteuse	" "
42 - Le Vent d'Est	" "

heeft in een schrijven van 1 mei 1945 uitgelegd dat Wagenaars lidmaatschap van de Kultuurkamer uitsluitend diende om verzetsactiviteiten te camoufleren: 'Met volle toestemming van en in overleg met ondergeteekende, toendertijd groepscommandant van de K.P. te Groningen, heeft hij zich aangesloten bij de Cultuurkamer, teneinde zijn beroep als kunstschilder ongehinderd te kunnen uitoefenen, aangezien zijn atelier door de K.P. en later door de Stoottroepen werd gebruikt als vergaderplaats en als instructielokaal voor wapenen en springstoffen.' ³⁶ In de winter van 1944 werd de verzetsgroep waarvan Wagenaar deel uitmaakte, door de SD opgerold. Wagenaar kwam in de gevangenis terecht en ontsnapte alleen door toeval aan executie.

Wetenschappelijke belangstelling

Na de oorlog verhuisde Wagenaar naar Amsterdam, waar hij opnieuw een academie wilde oprichten. Deze Amsterdamse School voor de Kunst (A.S.K.) was echter geen lang leven beschoren. In plaats daarvan trad Wagenaar als filmoperateur in dienst bij de Amsterdamse bioscoop Alhambra, waar hij tot zijn pensionering in 1972 bleef werken. Daarnaast intensiveerde hij de wetenschappelijke studies, waarmee hij zich ook in het interbellum al had beziggehouden en die de belangrijkste inspiratiebron voor zijn beeldende werk vormden. Wagenaar had een brede belangstelling en verwierf door uitgebreide literatuurstudie en empirisch onderzoek een grondige kennis op uiteenlopende vakgebieden, van sjamanisme tot slakkenkunde. Door veelvuldige aankopen in Amsterdamse antiquariaten van geestverwanten als Gerke Postma ('Huis aan de Drie

Grachten') en Michiel Huizinga vulde hij zijn bibliotheek op het gebied van Volkenkunde en archeologie aan. In het artikel 'Herkomst en wezen van het sieraad' verklaarde Wagenaar waarom hij op zoek is naar verbanden en overeenkomsten tussen verschillende culturen: 'Er bestaat in de magische filosofie een gedachte, dat alle dingen met elkaar in betrekking staan, zowel in harmonie als in disharmonie. De natuur, de aarde en de mineralen staan volgens deze gedachtengang in verband met de kosmos.' ³⁷ In 1948 legde hij de laatste hand aan een bijna driehonderd bladzijden tellend manuscript met als titel 'Anatomische Magie'. Een indruk over de inhoud van dit tot nu toe niet achterhaalde stuk krijgen we dankzij een door de Groningse schrijver Koos Schuur opgesteld leesrapport. Een kopie van deze tekst bevindt zich in het Wagenaar-archief. ³⁸ Wagenaar heeft voor enkele artikelen, die in 1951 verschenen zijn in het tijdschrift *Vrije Jongeren* en voor het reeds genoemde 'Herkomst en wezen van het sieraad', geput uit het materiaal dat hij eerder in dit manuscript samenbracht.

Koert West

De schrijver Ab Visser, een jeugdvriend en bewonderaar van Wagenaar, hernieuwde de contacten. ^{a34} In het literaire verhaal 'Slaat brood uit uw lijden' brengt de auteur een onaangekondigd bezoek aan Koert West (= Willem Wagenaar). ³⁹ Visser had zich de omstandigheden waaronder hij de 'vereerde heilige uit zijn puberteitsjaren' zou terugzien, enigszins anders voorgesteld: 'De hoger gelegen etages waren nog slechts fragmentarisch intact en ik kon een deel van het dak zien. Het geheel deed meer aan een boerenschuur met halve hooizolders dan een patriciërshuis

W. Wagenaar, 'Herkomst en wezen van het sieraad', in: A. Pieters (samenst.), *Sieraden zelf maken*, Amsterdam 1964, pp.13-44, citaat op p. 30. Omstreeks 1990 begon Wagenaar met een studie over 'De Symbolen rond de Himalayalanden', met name over het onderwerp 'Gebedsvaandels'. Tot een publicatie van dit materiaal is het niet meer gekomen. E-mail Jacoba Haas aan de auteur d.d. 28 januari 2001.

Leesrapport 'Anatomische Magie' door K. Schuur d.d. 23 februari 1948, in: Wagenaar-archief: 'De heer W Wagenaar, een goede kennis van mij, is reeds enkele jaren bezig met een boek over de anatomische magie, dat is: de magie der lichaamsdelen en -organen. Tijdens zijn verblijf in Noord-Afrika, waar hij voor 1940 als schilder woonde, werd zijn belangstelling voor de magie opgewekt. Hij verzamelt thans reeds drie jaren de magische eigenschappen, die aan de lichaamsdelen vooral bij de primitieve volkeren verbonden is, hetgeen ook vooral in hun kunst tot uiting komt. Deze anatomische magie bestrijkt een zeer groot gebied en wordt bij ons thans nog teruggevonden in de folklore en kinderrijmpjes. Het lijkt mij wenselijk de uitgave van dit boek onder ogen te zien. Het ms dat hierbij gaat, is een deel van het gehele manuscript (dat tegen oktober gereed zal zijn) en behandelt het hoofd in het algemeen. De bijgaande inhoud geeft een overzicht van het geheel. Het is de bedoeling, dat dit boek met vele foto's geïllustreerd zal worden, alsmede met tekeningen, die allen verkrijgbaar zullen zijn in het fotoarchief van het Museum van Volkenkunde. Ik voeg hier nog aan toe, dat een boek als dit tot nog toe een unicum zal zijn. Wel wordt er in Engeland tegenwoordig veel over de magie gepubliceerd, doch een anatomische magie als zodanig is nog onbekend. Het zal bovendien een voor iedereen zeer interessant werk worden. Het behoort niet alleen tot de ethnologie, maar raakt aan verschillende wetenschappen. De consciëntieusheid, waarmee Wagenaar dit werk verricht, laat weinig te wensen over. Zijn stijl en verhaaltrant dienen echter nauwkeurig te worden gecorrigeerd, waarvoor ik mij eventueel aanbeveel. Tenslotte nog dit: het is een kenmerkend verschijnsel voor deze na-oorlogse tijd, dat de belangstelling voor de primitieven en voor de magie sterk is toegenomen. Het lijkt me wenselijk daarom, wel degelijk aandacht aan dit ms te besteden.'

A. Visser, 'Slaat brood uit uw lijden', in: onbekend tijdschrift uit 1956, aangetroffen in Wagenaar-archief

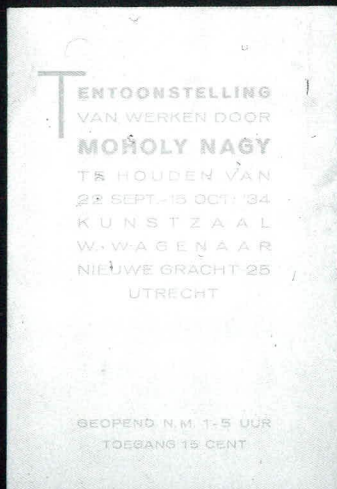
denken en er heerste een eeuwige, kille schemering als van een ingeblikte poolnacht. Links van mij bevond zich iets als een afgeschermd ruimte, met een tochtgordijn er voor en ik deed de paar stappen er heen, er op lettend, dat ik niet met mijn schoenen bleef haken in de gaten van de laatste rest marmeren vloer, die herinnerde aan betere dagen. (...) Het vertrekje was overvol met boeken, tijdschriften, schilderijen en reisherinneringen. Een elektrisch kacheltje gaf onvoldoende warmte en het tochtte aan alle kanten. Rillend keek ik om mij heen en stelde met een zekere voldoening vast, dat het aureool om het hoofd van mijn heilige veel glans had verloren! Visser informeerde of Wagenaar nog altijd leiding gaf aan een Kunstacademie: "Nee, dat wil niet zo best meer", zei Koert. "De klad zit er in; ik ben te ouderwets vrees ik en te lui. Maar ik ga nu een boek schrijven over een wetenschappelijk onderwerp: de magie van de urine. Er is al een uitgever, die er zich in principe voor interesseert. Of het lukken zal?" (...) "Heb je daar al die krantenknipsels voor nodig?", informeerde ik en wees op een groot rek met folders, waar duizenden knipsels uitpuilden. "Als je die allemaal verzameld hebt, ben je toch niet zo lui als je voorgeeft. Het lijkt mij overigens een zeer bijzonder onderwerp. Daar moet wel een uitgever voor te vinden zijn, zou ik zeggen. Mogelijk koopt de regering er een paar honderd exemplaren van, om ze in de openbare urinoirs op te hangen, zoals ze dat met telefoongidsen in telefooncellen doen."

Humor voert ook de boventoon in de volgende passage over het sterven en de ongewone keuze van de laatste rustplaats: "Vind je ook dat het leven zo afschuwelijk vlug gaat?" vroeg hij. "'t Is net, of het steeds vlugger gaat. Je zit

Willem Wagenaar en Ab Visser, circa 1956.



Uitnodiging voor de tentoonstelling van László
Moholy-Nagy, van 22 september tot 15 oktober
1934 in Kunstzaal Wagenaar.



een paar jaar hier en een paar jaar daar en je leven is naar de bliksem. Denk jij ook zo vaak aan de dood? Vooral 's nachts heb ik het sterk, als ik er even uit moet en zo door het halve duister scharrel. Dan komt alles mij onwerkelijk voor, of het hele leven een soort duistere halfslaap is." Hij bewerkte met een gepunte lucifer zijn tanden en vervolgde: "Ik weet nog steeds niet, of ik me zal laten cremen of begraven. Kun je mij daarin raad geven?" "Ik zou eerst dood gaan als ik jou was," antwoordde ik, "en dan zou ik gewoon de buitendeur laten dichttimmeren. Dit grachtenhuis van jou is al een kant en klare grafspelonk. Je hoeft alleen maar een marmeren gedenkplaat in de muur te laten metselen en ik kom dan wel om een aureool, pardon, ik bedoel een grafkrans, aan de kruk te hangen. We kunnen ook nog een draaiorgel laten aanrukken om wat toepasselijke muziek te spelen."

Hekatomben

De beeldvorming van Wagenaar als holbewoner in zijn uit papier geconstrueerde domicilie, uitdrukking van een verlangen om een postulaat te scheppen ten opzichte van de werkelijkheid, werd versterkt door de geësceneerde foto's en tekst van Manuel van Loggem ^{a36} in het tijdschrift *Gandalf*: 'Wagenaar woont nu op de Nieuwe Keizersgracht. In Amsterdam. Hij schildert weinig meer, maar het surrealisme is een dagelijkse begeleidingsvorm voor hem. Hij leeft ermee. En door dat lange samenzijn met de bizarre vormen van de geest is hij zelf deel van zijn omgeving geworden. Hij schildert geen droomverbeeldingen. Hij woont erin. Hij bewoont een verdieping van twee in elkaar lopende kamers. De kamers zijn volgepropt met



Willem Wagenaar in zijn atelier, circa 1966

(foto: Manuel van Logem)

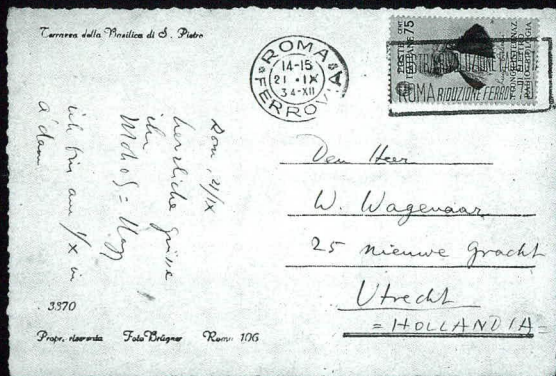
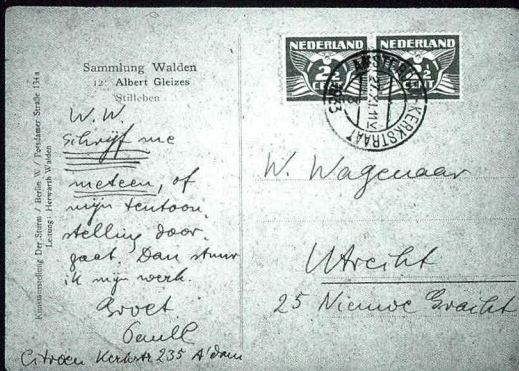
voorwerpen. Er zijn ook veel boeken. Van sommige zijn de titels nog te lezen. Boeken over erotische onderwerpen en volkenkunde, liefst in combinatie. Wagenaar houdt ervan zijn eigen liefhebberijen een folkloristische diepte te geven. Ondanks zijn eenzelligheid schijnt hij ze met een zo groot mogelijk aantal mensen te willen delen. Maar de zichtbare titels vormen een paar herkenbare bakens in de stapels en stapels gebonden boeken, ongebonden boeken, tijdschriften, kranten, brochures en knipsels die in zinloze wanorde op elkaar gestapeld zijn. Het is duidelijk dat hieruit nooit meer een herkenbare orde zal kunnen ontstaan. Wagenaar is zich daar ook van bewust. Hij aanvaardt dit met een vergenoegde gelijkmoedigheid, alsof hij met dit doolhof van drukwerk de raadselen van het bestaan heeft willen uitdrukken. Hij hoeft er de weg niet meer in te kunnen vinden. Voldoende is dat hij een chaos heeft geschapen die helemaal van hemzelf is. De raadselen van het bestaan buiten hem worden daardoor minder pijnlijk. Hij blijft trouwens nog steeds voortbouwen aan deze kulturele hekatomben en hij kan er, volgens voorzichtige schatting, nog wel eens tien jaar mee doorgaan. Het is onvoorstelbaar wat twee kamers van normale grootte aan verschillende vormen van gedrukte mededelingen kunnen bevatten! ⁴⁰

Anti-boze-oog object

In 1959 richtte Her de Vries het Bureau de Recherches Surréalistes en Hollande op. Deze Nederlandse tak van het surrealisme realiseerde enkele spraakmakende groepsmanifestaties. ⁴¹ Voor de in 1961 door Her de Vries en Jak en Marianne van der Meulen in het Akademiegebouw in Leiden georganiseerde tentoonstelling *Surrealistische*

Aansichtkaart van Paul Citroen aan Willem Wagenaar d.d. 27 november 1933 (poststempel):

"W.W. | schrijf me | meteen, of | mijn tentoon | stelling door- | gaat. Dan stuur | ik mijn werk. | Groet. | PaulC | Citroen Kerkstraat 235 A'dam".



Aansichtkaart van László Moholy-Nagy aan Willem Wagenaar

d.d. 21 september 1934:

"Rom, 21/IX | herzliche Grüsse | ihr | Mohol-Nagy | ich bin am 1/X in | A'dam".

Van Loggem, op. cit. (noot 3).

Tent. cat. *Surrealistische ontmoetingen*, Leiden (Academiegebouw) 1961; tent. cat. *Bestendigheid van het surrealisme*, Velp (Kunstcentrum Epok) 1967

ontmoetingen maakte Wagenaar een *Anti-boze-oog object*.

a1 Wagenaar heeft de functie van een dergelijk voorwerp als volgt onder woorden gebracht: "Magische sieraden kunnen ook dienen om het kwaad te weren. Tal van volkeren bestrijden of verweren zich tegen de gevreesde boze blik - het boze oog - met voorwerpen waaraan zij een geheimzinnige kracht toekennen. Men zou dit een vorm van zwarte magie kunnen noemen. De invloeden van de boze macht - demonen of de duivel - worden bestreden met gelijke wapenen. Kwaad wordt met kwaad geweed in de vorm van afschrikwekkende 'boze ogen', die de satan op een afstand zullen houden. Dit afweerwapen kan een boos oog zijn, maar ook een monsterkop, een hand, een ob-sceen gebaar of een figuurtje. Soms verhoogt een spreuk, een vervloeking, een letter of een getal het effect.' **42**

Hij heeft in zijn *Anti-boze-oog object* een spiegel verwerkt: 'Ook een spiegeltje is een geliefkoosd beschermingsmiddel tegen boze geesten. Een spiegel schittert immers niet alleen, maar kaatst tevens het boze oog terug, neutraliseert de satan, wondt en vernietigt hem. Bij tal van volkeren zijn juist om deze reden spiegeltjes sterk in trek: zij vormen een machtig wapen in de strijd tegen het boze oog.' **43**

De Wachtkamer

In 1990 richtten Willem Wagenaar en zijn levensgezel, de schilderes Jacoba Haas, gezamenlijk een grote kist in, die voor verzending van goederen overzee wordt gebruikt. Het houten omhulsel van *De Wachtkamer* **a28** wordt geflankeerd door twee kamerschermen met afbeeldingen van een herfstlandschap. Dit anonieme materiaal had Jacoba Haas op een rommelmarkt in Luik weten te bemachtigen. Tot de

Wagenaar, op. cit. (noot 37), p.31.

Ibidem, p.32.



Zonder titel (verhuilswagen),

circa 1934-1935

potlood en inkt op papier

28 x 22 cm

verdere inventaris van *De Wachtkamer* behoorden plastic herfstbladeren en klimopplanten, een ladder met op de bovenste sport een 'wegvluchtend' voetje, een hand met een bordje met de titel van de theatrale installatie, een wassen vrouwenhoofd, een met een goudkleurig kralen hesje omhulde paspop, riet en een spiegel. De kist van Wagenaar en Haas maakte deel uit van een ensemble dat te zien was op de 18e Internationale Kunsttentoonstelling, die in Tokio en Kyoto werd gehouden. ⁴⁴ De betrokken kunstenaars waren uitgenodigd om gedurende een week de openingsfestiviteiten mee te maken.

Na zeven dagen in het luxueuse vijfsterrenhotel Grand Palace Tokio te hebben doorgebracht, besloten Willem en Jacoba om hun verblijf in het land van de ondergaande zon met drie weken te verlengen. Zij raakten vrijwel platzak, iets waarmee zij door reizen door India en het Midden-Oosten gewend waren, maar maakten diverse ceremoniën vanaf de eerste rij mee.

Jacoba herinnert zich over één van deze plechtige handelingen het volgende: 'Een dag per jaar wordt de verschrikkelijke Dondergod Raijin uit de tempel gehaald en getoond aan de hoge Priester. Daarvoor komen er uit heel Japan monniken en gelovigen. Er wordt een grote stapel van naaldbomen aangestoken, zodat de vlam er midden in zit, dan wordt de stapel overgoten met water, zodat er een reusachtige rookwolk ontstaat aan de kant van het Oosten, dan wordt het Oosten nat gemaakt en zodoende draait de enorme rookwolk de vier windrichtingen op. En zo worden de Goden van de vier windrichtingen gunsten afgesmeekt. Zo kwam die enorme rookwolk ook onze kant op en ik was bezorgd of wij daar niet in zouden stikken ... wegrennen

UITNOODIGING
tot een bezoek aan de ten-
toonstelling van werken
uit MEXICO, HONDURAS
en GUATEMALA door
TONI FARWICK

Dr. LEWANDOWSKI,
zal Zaterdag 30 April a.s.
des nam. om 3 uur een
korte inleiding houden. De
expositie duurt tot 20 Mei

Kunstzaal W. Wagenaar
Nieuwe Gracht 25, Utrecht

**Uitnodiging voor de tentoonstelling van Toni
Farwick, van 30 april tot 30 mei [z.j., vermoedelijk
1935] in Kunstzaal Wagenaar**
(verso: lijst van tentoongestelde werken).



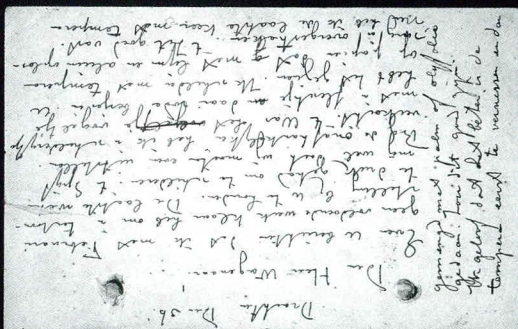
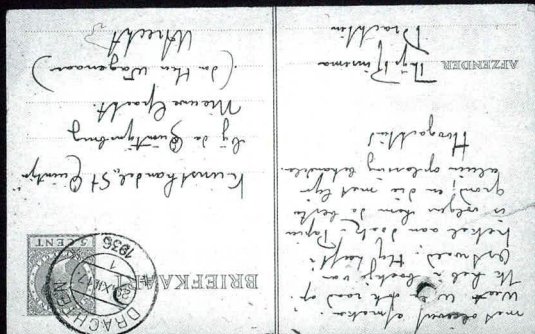
Expositie van Toni Farwick in Kunstzaal Wagenaar aan de Nieuwegracht 25, circa 1935.
Achterin de zaak staan een divantafel en beugelstoelen van Gerrit Rietveld.

Tent. cat. *The 18th International Art Exhibition, Japan (Tokyo Biennale '90). Foreign Section: Dutch interiors*, Tokyo (Tokyo Metropolitan Art Museum) en Kyoto (Kyoto Municipal Art Museum) 1990.

was ook niet mogelijk, aangezien Willem langzaam ter been was. Toen wij volledig in de rook verdwenen, namen wij de meest heerlijke geur op in onze longen die er maar bestond!' 45

Briefkaart van Thijs Rinsema aan Kunsthandel Quintijn, december 1936:

"Drachten Dec 36. | Den Heer Wagenaar! | Even U berichten dat ik met Februari | geen voldoende werk klaar heb om 'n tentoon- | stelling bij U te houden. De laatste weken | te druk gehad om te schilderen. 't Spijt | mij wel doch wij moeten even uitstellen. | Bij de Onafhankelijkheid heb ik 'n schilderijtje | verkocht. 't Was het vogeltje | met 'n fleschje en daar rode besjes in. U | hebt het gezien. ik schilder met tempera | op papier dat met lijn en olieën oplos- | sing is overgestreken. 't Zit goed vast. | Nu heb ik de laatste keer met tempera | gemengd met palm of olifolie | gedaan. Zou dit goed zijn. | ik geloof dat het beter is de | tempera eerst te vernissen en dan | vervolg op ommesjijdel met olieëf af te maken. | Weet U er ook raad op? | ik heb 'n boekje van | Ostwald. Hij heeft 'n | hekel aan doek. Papier | is volgens hem de beste grond; en die met lijn | olieën oplossing behandelen. | Hoogachtend | Thijs Rinsema | Drachten;



Bijlage 1 Tentoonstellingen in Kunstzaal W. Wagenaar, Nieuwegracht 25
in Utrecht

September 1931: Otto van Rees

11 oktober - 28 oktober 1932: Thijs Rinsema

29 oktober - 18 november 1932: Johan van Zweden

19 november - 9 december 1932: Harmen Meurs

17 december - 26 december 1932: Internationale tentoonstelling
van Nieuwe Fotografie

14 januari - 4 februari 1933: G. van Yperen

18 februari - 11 maart 1933: P.P. Koster

12 april - 19 april 1933: Eeretentoonstelling Cris Agterberg

6 mei - 1 juni 1933: Gjula Pap (Hongarije)

10 juni - 4 juli 1933: J.N.A. Vergeer

9 september - 29 september 1933: Georg Muche, Jacoba van
Heemskerk, Jawlenski, A. Campendonck, C. Carra, G. Filla, M. Werefkin,
Gjula Pap, A. Kirchenbaum en Gabrielle Münter

7 oktober - 28 oktober 1933: H.A. Henriët

4 november - 18 november 1933: Waalko J. Dingemans

2 december - 23 december 1933: Paul Citroen

30 januari - 20 februari 1934: Ninaber van Eijben

15 maart - 4 april 1934: D.S. Westenburg-van der Grient

14 april - 4 mei 1934: A. van den Heuvel

26 mei - 16 juni 1934: Jelle Troelstra

4 juli - 25 juli 1934: Helen Ernst

22 september - 15 oktober 1934: László Moholy-Nagy

20 oktober - 8 november 1934: Chris Bekker

20 november - 8 december 1934: Joh. Ponsioen

3 februari - 23 februari 1935: Hendrik Chabot

30 april - 20 mei, verm. 1935 : Toni Farwick

a43

a44

DE UTRECHTSCH E VRIJE ACADEMIE
VOOR BEEIDENDE KUNSTEN noodigt

mit tot bijwoning van te opening der
TENTONSTELLING
VAN WERKEN DER LEDEEN
in KUNSTZAAL QUINTIÏN Nieuwe Gracht 69,
op Zaterdag 21 Maart des nachtdags om 3 uur.

Dr. D. BARTLING zal een inleiding houden.
De tentoonstelling duurt tot 29 Maart en is geopend van
10-5 en 's avonds 7-9, ook 's Zondags.
Toegang vrij.

Uitnodiging voor de tentoonstelling van leden van de Utrechtsche Vrije Academie,
van 21 tot 29 maart [z.j., vermoedelijk 1936] in Kunstzaal Quintijn, Orlwerp, Willem Wagenaar.

Brief van Johannes Iltten aan
Willem Wagenaar d.d. 28 april
1938:

"Adem Hotel [Pomona] |
Reguliersgracht 26 | 28. IV.38 | Sehr
geehrter Herr Wagenaar | Von Herrn
| Citroen höre ich von Ihrem
Interesse | an meiner Küssen. Ich
wäre | bereit auch bei Ihnen einen |
solchen zu halten. Sollten Sie | nach
A'dam können so teilen | Sie es mir
mit damit wir uns | verabreden. Der
Kurs müsste | an denselben Tagen
sein wie ein | [...] Kurs in Amersfort |
[a.o.] Dienstag u. Mittwoch | Mit
besten grüssen | Johannes Iltten".

Vom Hotel Pomona
Reguliersgracht 26 28. IV. 38
Sehr geehrter Herr Wagenaar
Ihr Herrn
Citraen höre ich von Ihren Interesse
an meiner Küssen. Ich wäre
bereit auch bei Ihnen einen
solchen zu halten. Sollten Sie
nach A'dam können so teilen
Sie es mir mit damit wir uns
verabreden. Der Kurs müsste
an denselben Tagen sein wie ein
Kurs in Amersfort
a.o. Dienstag u. Mittwoch.
Mit besten grüssen
Johannes Iltten

Overige exposanten, waarvan de exacte tentoonstellingsdata niet bekend zijn: Quirijn van Tiel, Paul Klee, Charles Roelofsz.

Bijlage 2 Cursisten van de Utrechtsche Vrije Academie, maart 1938

T. v.d. Belt, W. Bredijk, L. Bouwman, J. Bons, M. v.d. Bosch, P. Emmelot, C. van Gelder, K. Grasmaijer, J. Havik, H. Honings, H. Korsten, A. v.d. Mee, W. d. Jager, J. Nelissen, S. Ornstein, H.B. Poesiat, A. Polak, C.F. Schättelndreier, H. Spijkerboer, G.S. Stekelenburg, P. v. Stralen, T. Swagerman, J. Taling, J. Teseling, J. Versluis, N. de Vries, F. Weidema, B. Wellerdieck, S. Westerhout, D. Ypma, C. Viveen

Bijlage 3 Bibliografie

Herbert Lewandowski, P.J. van Dranen, **Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland**, Amsterdam 1933, p. 321

Herbert Lewandowski, 'Op bezoek bij Nederlandse schilders. Willem Wagenaar', vermoedelijk verschenen in **Het Centrum**, 9 maart 1935

Cor Schilp, 'Willem Wagenaar', in: **Utrechtsch Dagblad**, 25 juni 1938

Willem Wagenaar, 'De magische betekenis van het hoofd bij de natuurvölker', in: **Vrije Jongeren, contactblad voor de buitenkerkelijke vereniging "Vrije Jongeren" te Utrecht**, nr. 3 (september 1951)

Willem Wagenaar, 'Het hoofd als uitwas', in: **Vrije Jongeren, contactblad voor de buitenkerkelijke vereniging "Vrije Jongeren" te Utrecht**, nr. 4 (oktober 1951)



Interieur Neobaroque, 1938

gouache op karton

58,5 x 42,5 cm (met lijst 65 x 48,8 cm)

Hans van Straten, 'Willem Wagenaar: "Dingen uit hun sfeer in het nieuwe brengen"', in: **Het Vrije Volk**, 22 oktober 1963

Willem Wagenaar, 'Herkomst en wezen van het sieraad', in: Ad Pieters (samenstelling), **Sieraden zelf maken**, Amsterdam 1964, pp.13-44

Manuel van Loggem, 'Surrealisme als levensvorm', in: **Gandalf**, nr. 14, 1966

Jan Juffermans, **Met stille trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900**, Utrecht/Antwerpen 1976 (herziene en uitgebreide druk Utrecht 1996)

José Vovelle, **La diffusion du surréalisme dans les pays Néerlandophones 1920-1950**, Thèse de doctorat d'état, Parijs 1984

Rolf Smid, 'Willem Wagenaar: het vleesgeworden surrealisme', in: **Drentse en Asser Courant**, 21 mei 1988

Hans Renders, **Verijdelde dromen. Een surrealistisch avontuur tussen De Stijl en Cobra**, Haarlem 1989

Laurens Vancravel, 'Surrealisten zonder groep in een land zonder dromers', in: **De automatische verbeelding**, Amsterdam 1989, pp.13-16

Dick Adelaar, 'Utrecht, brandpunt van het surrealisme in Nederland', in: **De automatische verbeelding**, Amsterdam 1989, pp.18-22

Anoniem, 'Willem Wagenaar & Jacoba Haas: Waiting Room', in: tent. cat. **The 18th International Art Exhibition, Japan (Tokyo Biennale '90). Foreign section: Dutch Interiors**, Tokyo (Metropolitan Art Museum) en Kyoto (Kyoto Municipal Art Museum) 1990, pp.52-53

▲
INSTITUT
DOLA DE JONG

Professeur de danse et ballerine du Ballet de l'Opéra Royal des Pays-Bas à Amsterdam



DANSE ET RYTHMIQUE

2, Cité Dauphine

23, Rue Molière

Tanger

Vouwkaart van het dansinstituut van Dola de Jong in Tanger, ca. 1942.

Vouwkaart van de Escuela de
Bellas Artes 'Leonardo da Vinci',
die Willem Wagenaar in 1941
oprichtte in Tanger.

SCHOOL OF ARTS
Escuela de Bellas Artes

"Leonardo da Vinci"

"Leonardo da Vinci"
ESCUELA DE BELLAS ARTES

PINTURA:

Figura
Retrato
Flores
Paisaje
Naturaleza Muerta
Publicidad
Modas

TEORÍA DEL ARTE:

Anatomía
Perspectiva
Composiciones
Historia del Arte

COLEGIO bajo la dirección de reconocidos
maestros.
Profesores que poseen una larga experiencia.

Para informes más detallados diríjanse :
CALLE DE LAS VIÑAS, 21 — TÁNGER

Serán muy pronto organizados cursos pri-
marios especiales y cursos libres para los
estudiantes más avanzados.

WILLEM WAGENAAR

Profesor de la Academia de Bellas Artes de Utrecht

Aad Kruining, 'Kunst in zeevrachtkisten op reis door Japan', in:

De Telegraaf, 2 februari 1990

Marja Bosma, 'Moderne en Hedendaagse Beeldende Kunst. Willem Wagenaar', in: **De Utrechtse Parade 1495-1995**, Utrecht 1994, pp.177-180

Betty van Garrel, 'Gedroomde kijkdozen; gesprek met Willem Wagenaar, de eerste surrealist van Nederland', in: **NRC-Handelsblad**, 9 september 1994

Leo Sieppe, 'Willem Wagenaar: de meest authentieke surrealist', in: **Nieuwsblad van het Noorden**, januari 1999

Hans Renders, 'Willem Wagenaar 1907-1999, bescheiden anarchist', in: **Het Parool**, 23 februari 1999



Nederlandse vertegenwoordigers van het surrealisme in Amsterdam, 1961. V.l.n.r. J.H. Moesman, Willem Wagenaar, Willem van Leusden, Ger Punte, Paul Verhoeven, Marianne van Ophuijsen, Jak van der Meulen en Her de Vries.

Redactie Meta Knol

Tekst Dick Adelaar, Sjarel Ex, Meta Knol

met dank aan Jacoba Haas

Fotografie Dea Rijper, Ernst Moritz

Vormgeving Thonik®, Marianne de Vrijer, Amsterdam

Druk drukkerij Tuijtel, Hardinxveld-Giessendam

Uitgave Centraal Museum, Utrecht

Tenzij anders vermeld, zijn de in dit boek gereproduceerde kunstwerken, foto's en archiefstukken afkomstig uit de verzameling van Jacoba Haas

ISBN: 90 73285 771

© Centraal Museum Utrecht,
Jacoba Haas en de auteurs, 2001

C C
C C
C C
centraal
museum

92/400

